

A *csak* és az *is* partikula a mondásokban mint érvelő szövegekben

Kocsány Piroska
DE Germanisztika Intézet

Összefoglaló

A mondások (aforizmak, maximák stb.) általános érvényű kijelentések morálisan értékelő tartalommal. Ezek a szövegek az érvelés két lehetőségét, a megerősítést és a cáfolást valósítják meg. A cáfoló érvelés eszközei közé tartozik a *csak* és az *is* partikula. A dolgozat bemutatja a mondást mint érvelő szöveget, röviden összefoglalja a cáfolás eszközeit a mondásokban, és részletesen kitér a *csak* és az *is* partikulák szerepére általában és a mondásokban különösen. A mondások mint autentikus szövegek elemzése visszaigazolja a labormondatok alapján tett megállapításokat a partikulák szemantikai funkciójáról.

Kulcsszavak: enthümea, gnóma, tautológia, argumentáció, cáfolás, fókuszképző partikula, diskurzuspantikula, mirativitás, skalaritás, gyenge preszuppozíció

1. A téma és a cél

A jelentéssel és nyelvhasználattal foglalkozó kutatások napjainkban egyre többször irányulnak a partikulák sokszínű együttesére. A jelen dolgozat a rémaképző *csak* és *is* partikula szerepét vizsgálja mint a cáfoló érvelés eszközét. A cáfoló érvelés tipikus sajátossága a mondásoknak. A mondások (aforizmak, közmondások, maximák stb.) legtöbbször csupán egyetlen mondatból álló szövegek, amelyek igen gyakran élnek a *csak* és az *is* partikulákkal, alkalmasak tehát arra, hogy autentikus anyagot nyújtsanak e partikulák vizsgálatához. Ez a vizsgálat másfelől azt is célul tűzi ki, hogy a nyelvi lehetőségek számbavételét esztétikai igényű szövegek interpretációjában kamatoztassa.

A dolgozat két egymástól élesebben elkülönülő részből áll össze. Az első a mondásra, a második a partikulákra összpontosít. Az első (sorrendben a 2.) fejezet első része a mondást mint szövegtípust kívánja röviden bevezetni, második része pedig a mondást mint érvelő szöveget írja le. A harmadik fejezet feladata a *csak* partikula jelentésének tisztázása rémaképző (fókuszképző) funkciójából kiindulva, majd e jelentés megvalósulásának vizsgálata következik autentikus szövegekben. A 4. fejezet foglalkozik az *is* partikulával a mondásokban. A dolgozatot a partikulákkal kapcsolatos eredmények összefoglalása zárja. A témával korábban is foglalkoztam¹, ez a mostani írás az akkori eredmények kritikus áttekintésére és továbbgondolására vállalkozik az újabb kutatások fényében, különös tekintettel a *csak* partikulára.

¹ Kocsány (1989; 1991; 2002).

2. A mondás

2.1. A mondás mint szövegtípus

Ha szövegről beszélünk, hagyományosan kétféle jelenségre gondolunk. Az egyik szerint a szöveg annyi, mint „textúra”, vagyis a nyelv bizonyos elemeinek bizonyos szabályok szerint lehetséges összefűződése, szövete. A másik egy többé-kevésbé zárt vagy annak tekinthető, az adott formában megismételhető és egy bizonyos szövegtípust megvalósító nyelvi egység, vagyis „textus” (l. Balázs 1985: 7kk). Ez utóbbi lehet akár egyetlen mondat is, ilyen például a közmondás, a maxima vagy az aforizma. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem minden mondat lehet egy mondatnyi szöveg (még ha számos ismert szállóigét ki is ragadhattunk a „textúrából”).

A következőkben azokról a leggyakrabban valóban egyetlen mondatnyi szövegekről lesz szó, amelyek megvalósítanak egy világosan körülírható szövegtípust. Ezt a szövegtípust összefoglalóan mondásnak nevezem. A mondás *általános* kijelentés *morálisan értékelő* tartalommal. Ez a definíció nem új: már Arisztotelész is hasonlóan írta le a gnómát és az enthümémát. Először ez utóbbi két fogalmat próbálom meg körüljárni.²

Arisztotelész a Rétorikában szól részletesebben az enthümémáról: „A rétorikai igazolás az enthüéma [és ez – röviden szólva – a legfőbb bizonyítási eljárás]. Az enthüéma a szillogizmus egyik fajtája” (Arisztotelész 1982: 1355a).³ Az enthüéma rétorikai szillogizmus, amelynek célja – szemben a tudományos bizonyítással – nem biztos ismeretek adása, hanem a meggyőzés. Ehhez az enthüéma premisszaként valószínűségekből és jelekből indulhat ki, tehát nem tudományosan rögzíthető tételekből, hanem az emberi tapasztalás tényeiből: abból, amit látunk, hallunk, érzékelünk, abból, amiről konszenzus van közöttünk, valamint jelekből, amelyek lényegük szerint utalnak valamire (l. Barthes 1997).⁴ A valószínűsések mint premisszák pedig az enthümémában – szemben a tudományos érveléssel, vagyis a logikai szillogizmussal – megengedik a többféle, eltérő, netán ellentmondásos következtetéseket is. Mindezt az enthümémával való foglalkozás visszatérő problémája, hogy miképpen értsük meg és miképpen értékeljük a szillogizmusnak ezt a változatát. A probléma kettős fénytörésben jelenik meg az elemzésekben.

² Az enthüéma és a gnóma leírásában elsősorban a következőkre támaszkodtam: Arisztotelész (1982), Aczél (2001), Adamik (2005), Barthes (1997), Nemesi (2012), Walton (2001).

³ A szögletes zárójel az eredetiben szerepelnek. Arisztotelész több helyen többféleképpen is leírja az enthümémát. Nemesi Attila László idézi a legfontosabbakat, a szöveghelyek pontos megadásával, l. Nemesi (2012: 253k).

⁴ Barthes megfogalmazásában (Barthes 1997: 129–130): „Ez a hely az ismerté, a bizonyosé, de nem a tudományosan bizonyosé: a mi emberi bizonyosságunké. Mit tartunk bizonyosnak? 1. a nyilvánvalót, amit látunk és hallunk: a biztos ismertetőjegyeket, a *tekmériát*; 2. a nyilvánvalót, azt, amiről az emberek általában megegyezésben vannak, azt, ami törvényeken nyugszik, azt, ami bevett szokás (»az istenek léteznek«, »a szülőköt támogatni kell« stb.); ez a valószínűség, az *eikota*, vagy általánosabban a valószínűség, az *eikosz*; 3. az emberi bizonyosság e két típusa közé Arisztotelész felvesz egy puhább kategóriát: a *szémeiát*, a jeleket (azt a valamit, ami magában foglal egy másik dologra vonatkozó utalást, *per quod alia res intelligitur*).” Az eredetiben a *valószínűség* és *valószínű* mint „les vraisemblances” – eikota – és „le vraisemblable” – eikos – szerepel (Barthes 1970: 204kk), Adamik Tamás kifejezése – *valószínűsések*, *valószínűség* – pontosabb megfogalmazás.

A kérdés egyik oldalát maguk a valószínűségek jelzik, amelyek nem értéktelenebbek, mint a tudományos igényű tételek, és nem is elvetendőek. Mivel a közösségek alapvető tapasztalataira/tudására/értékeire támaszkodnak, mint *plauzibilis* kiindulópontok és következtetések fontos és megbízható elemei a mindenkori továbbgondolásnak.⁵ A *meggyőzés* pedig, amelyre alkalmazzuk őket, nem szükségszerűen azonos a morálisan kérdéses befolyásolással, és a kettő közötti különbség nem az enthüméma létének, legfeljebb csak az intencionális használatának függvénye. A kérdés másik oldala az enthüméma formája: az a tény, hogy az enthümémában lehetőség van arra, hogy valamelyik premisszát – vagy akár mindkettőt – elhallgassuk, vagy csak a premisszák jelenjenek meg, a konklúzió maradjon rejtve. A meggyőzés eszközeként tekintett enthüméma (= a „csak csonka” szillogizmus) azonban ezeket a „hiányokat” éppen a célnak megfelelően tudja felhasználni.⁶ Adamik Tamás így ír erről (Adamik 2005: 66): „A retorikai érvelések, amelyek szabályszerűek a beszédben, s amelyek a valószínűség igen magas fokán érvelnek, formailag fogyatékosak, mert formailag nem alakíthatók át érvényes szillogizmussá. Az apodeiktikus szillogizmushoz viszonyítva a retorikai szillogizmus, az enthüméma gyenge: logikailag értéktelen, de morálisan biztosnak tűnik, ezért alkalmas arra, hogy emberi dolgokban érveljünk vele.”

Ha az enthüméma retorikai szillogizmus, akkor a gnóma némi egyszerűsítéssel e szillogizmus potenciális része. Arisztotelész így írja le a gnóma lényegét (Rétorika 1394a, in: Arisztotelész 1982: 139k): „A gnóma kijelentés, de nem valami egyediről, például, hogy milyen ember Iphikratész, hanem valami általánosról, de nem is minden általánosról, például nem arról, hogy az egyenes a görbének ellentéte, hanem csak arról, amire cselekvéseink vonatkozhatnak, és amit meg kell tennünk vagy el kell kerülnünk. Következésképpen, minthogy az enthümémák mintegy erre vonatkozó szillogizmusok, az enthümémák konklúziói és premisszái – mellőzven magát a szillogizmust – gnómák.” A gnóma és a szillogizmus viszonyát Arisztotelész több példával is szemlélteti, az egyik például a következő (Rétorika 1394a–1394b): „Ez is gnóma: *Sosem vagyunk mindenben boldogok.* És ez is: *Halandó emberek közt senki sem szabad,* de ha hozzáfűzzük azt, ami közvetlenül utána következik, enthümémát alkot: *vagyon vagy Vakszerencse rabszolgái mind.*”

A mondás mint szövegtípus az arisztotelészi gnóma újragondolása feszebb nyelvi keretek között. A fenti három attribútum – a kijelentés általános mivolta, értékelő jellege és morális tartalma (= lásd: „amit meg kell tennünk vagy el kell kerülnünk”) – további kutatás tárgya lehet, különös tekintettel a szöveg kifejtésére, a nyelvi megvalósulásra.

⁵ Lásd ehhez Walton fejtegetését a közös tudás (common knowledge) fogalom értelméről és a közös tudáson alapuló plauzibilis következtetés történetileg is megragadható súlyáról és jelentőségéről: Walton (2001: 96kk).

⁶ Arisztotelész ezt is mondja: „Mert a gondolatmenetet nem szabad túlságosan messziről indítani, és nem szabad minden esetet felhasználni a következtetés levonásához; az előbbi ugyanis a terjedelem miatt homályossá válik, az utóbbi pedig a nyilvánvaló esetek miatt bőbeszédűvé. Ez az oka annak, hogy meggyőzőbbnek látszanak a tömegek előtt a műveletlen szónokok, mint a műveltek, ahogy a költők mondják: a műveletlenek a tömeg számára ékebben beszélnek.” (Rétorika 1395b, in: Arisztotelész 1982: 145) A premisszák elhallgatásának lehetőségeiről és válfajairól részletesen ír Walton (2001), hivatkozással további szakirodalomra.

Hogy a mondásnak *általánosan érvényes kijelentésnek* kell lennie, azt könnyű belátni. Mivel a legkülönbözőbb kontextusokban előfordulhat, és megfordítva: a legkülönbözőbb kontextusokból kiragadhatjuk és terjeszthetjük, nem lehet egyszeri, egyedi referenciával rendelkező kijelentés. Ez még azokra a mondásokra is igaz, amelyek egyedi referenciát lehetővé tévő formában jelennek meg, mint például ez a közmondás: *Ne szólj szám, nem fáj fejem*, vagy ez a látszólag valakit bemutató aforizma: *Lelkiismerete tiszta volt. Sohasem használta* (Lec: 105).⁷ Egy-egy szövegösszefüggésben a mondás ugyan lehet egy adott személy viselkedésének az értékelése, vagy a beszélő önmagára vonatkoztatott viselkedésstratégiája, azonban mondásként mindig megőrzi általános érvényűségét: 'Nem jó (az embernek), ha túl sokat tud, és azt kibeszéli.' 'A lelkiismeretlen ember akár még azt is hirdeti/hiheti magáról, hogy tiszta a lelkiismerete.' stb. A maximák és a közmondások általános érvényűségének nyelvi vonatkozásait Serge Meleuc (1972) és Kanyó Zoltán (1981) dolgozta ki, az előbbi strukturalista, az utóbbi korai generatív keretben.

Az *értékelő kijelentés* nyelvi megjelenésének alapesete a *jó*-val mint predikátummal alkotott mondat. Ha a *jó* jelentését/használatát megvizsgáljuk, közelebb juthatunk az értékelés mibenlétének megértéséhez. A nyelvfilozófia részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel.⁸

Szemantikai szempontból célszerű volt a *jó* mint állítmány disztribúciójából kiindulni. Egy dologról akkor állíthatjuk, hogy jó, ha az adott beszélőközösség rendelkezik egy mintával, egyfajta sztenderddel az illető dologgal kapcsolatban. Lehetséges értelmes kijelentés eszerint a következő: *A te rakétamodelled jó*. A *jó* itt azt jelenti, hogy a rakétamodellek sztenderdjének megfelelő (például jól beállított kilövő szerkezet, könnyű irányíthatóság stb., a mindenkori kontextus függvényében). Ha nincs közösen kialakult minta, akkor a *jó*-val alkotott kijelentés értelmetlen. Aligha tudunk mit kezdeni egy ilyen mondattal: *A Tejút jó*. Ha azonban a beszélőközösség rendelkezik bizonyos mintákkal a galaxisokról, például egy tudományos fantasztikus szövegben, akkor ez az értékelés már nem tűnik abszurdnak. Az értékelés logikája számára a sztenderd léte a kiindulópont. A logika nem tudja megoldani azt a Hume törvényeként ismert problémát, amely szerint tapasztalati tényekből nem tudunk értékítéletre következtetni: az egyik premisszának logikailag nem magyarázható értékprincípiumnak kell lennie.⁹ Ez az értékprincípium vagy sztenderd viszont, ha logikailag nem is, de ontológiailag magyarázható, éspedig mint egy, a megismerés folyamán létrejövő minta. A *jó* deskriptív jelentése a történetileg spontán kialakult mintákban alapozódik meg, és a mindenkori értékelés feltétele ezeknek a mintáknak a léte.

Példánkban a *rakétamodell* egy bizonyos tárgyra referál. A *jó* jelentését azáltal értjük meg, hogy összevetjük az adott rakétamodellt a számunkra mint beszélőközösség számára ismert azon tulajdonságokkal, amelyekkel egy rakétamodellnek az adott közegben rendelkeznie kell. A mondások azonban nem egy egyedi dolog vagy jelenség egyedi tulajdonságaira referáló kijelentések. A sztenderd itt nem bizonyos praktikus tulajdonságok együttese, mint egy jó virágcserep, egy jó alma vagy egy jó

⁷ *Sein Gewissen war rein. Er benutzte es nie*. A német példákat saját fordításomban közlöm.

⁸ A kifejtésben a következőkre támaszkodom: Ivin (1975), Kelemen (1976). Ivin példáiban a bolygókra hivatkozik, Kelemen János szemléltető példája a következő: *Az Androméda-köd jó*.

⁹ Lásd Ivin (1975), valamint Prechtel (1989).

rakétamodell esetében, hanem egy, a közösség számára történetileg kialakult, általánosan érvényes pozitív vagy negatív *értékítélet*. Ilyen – eleve pozitívnak ítélt – dolgok például: egészség, segíteni valakinek, a nyaralás, a békeesség stb. Negatív értéket hordozók másfelől: a betegség, a hazugság, a környezetszennyezés, a veszekedés és így tovább. A rakétamodell vagy a virágcserep mint olyan aligha tartozik azok közé a fogalmak közé, amelyekről rendelkezünk egy közös értékítélettel.

A mondások mint értékítéletek *morális értékeléseknek* számítanak. Morális értékelésen Georg Henrik von Wright (1963) nyomán a *jó* jelentésének egyik alap-típusát érthetjük. Morális (vagy abszolút)¹⁰ jóról akkor beszélünk, ha olyan dologról van szó, amelynek következményei a közösség valamennyi tagja számára kedvezők. Von Wright gondolatmenete alapján viszonylag világosan kiszűrhetők egy-fajta morális *jó* használati feltételei, ti. egy közösség közös ismeretei, elvárásai a mindenki számára 'jótékony' jelentésű *jó*-ról, amely az egyes ítéletek viszonyítási alapja. A morális (vagy abszolút) értelemben használt *jó* olyan kontextusban is működik, amely a *jó* más jelentését feltételezve abszurdnak hat. Egy ilyen általános érvényű és önmagában ebben a minőségben értelmezhetetlen kijelentés: *A rakétamodellek jók* (= 'minden rakétamodell/ha valami rakétamodell, akkor az jó') azonnal világos morális értékeléssé (gnómává) válhat az ezt a jelentést kifejtő kiegészítéssel (vagyis enthümémaként¹¹): *A rakétamodellek jók, ha kizárólag békés célokat szolgálnak.*¹²

A közösség számára egységesen (pozitívan vagy negatívan) értékelt fogalmakról kétféle értékelő kijelentést tehetek. Például megállapíthatom, hogy a nyaralás remek dolog. Ekkor valamiről, ami jó, azt jelentem ki, hogy jó, s a kijelentésem tautológia. Vagy mondhatom azt is, hogy a nyaralás rémes tud lenni, ekkor pedig valamiről, amit általánosan jónak ítélünk, az ellenkezőjét állítom. Ezzel céltáblája lehetek a többiek kritikájának, akik joggal várhatják el azt is, hogy állításomat megindokoljam. (Például: *A nyaralás rémes dolog, ha az embernek egész álló nap egy csapat örökmozgó kölyökre kell vigyáznia.*) Az általánosan értékelő kijelentések tehát vagy egy a közösség számára látenszen adott értékítélet tautologikus megismétlései, vagy ennek az értékítéletnek a tagadásai, illetve megkérdőjelezései. A mondások ugyanígy vagy egy adott morális értékítélet megerősítései vagy cáfolatai.

Például megerősítés:

- (1) Járt utat a járatlanért el ne hagyj. (= 'A járt/ismert út jó/biztonságos.')

¹⁰ A morális jót mint abszolút jót kezeli Wittgenstein. Az etikáról szóló előadásában a *jó* kétféle használatát különbözteti meg: a viszonylagos és abszolút vagy etikus jót. A viszonylagos jó azt a tényét írja le, hogy egy jelenség egy mintához közelít. A viszonylagos jó relatív értékekről szóló kijelentések összetevője. Ezek a kijelentések tényközlők, nem értékelők, a *jó* helyett a tényt más szavakkal is leírhatjuk, például ahelyett, hogy *X jó futó*, azt is mondhatjuk, hogy *X ennyi és ennyi idő alatt ennyi és ennyi métert tesz meg*. Ha valakinek azt mondjuk: Rosszul teniszezel, és ő erre így válaszol: Nekem ez is jó, az helybenhagyható. Nem így az abszolút jó esetében. Ha valakinek ezt mondjuk: Bűnt követtél el, és ő erre így válaszol: Nekem ez nem fontos, az semmiképp sem hagyható helyben. Az etikus jó ebben az értelemben abszolút. Az abszolút jót Wittgenstein nem tartja tudományosan megragadhatónak. (Wittgenstein 1965 [1929]: 5kk)

¹¹ Arisztotelész ezt a „kiegészítést” mint „epilógust” tárgyalja, lásd Rétorika 1394b (Arisztotelész 1982: 141).

¹² A példát és a magyarázatot lásd itt is: Kocsány (1989: 364kk).

Cáfolat:

- (2) A járt úton könnyű járni – gondolják a járatlanok. (Horváth: 17) (= 'A járt/ismert út nem szükségszerűen jó/biztonságos.')

A kétféle lehetőség eltérő indítékkal magyarázható. A közösségi értékprincípiumot megerősítő (tautologikus) mondások létrejöttét bizonyonnyal támogatta az a szükségszerűség, hogy egy adott történelmi helyzetben, esetenként akár a személyes tapasztalatok ellenében, az általános értékeket óvjuk, erősítsük, a mindenkori normát, az elérendő célt újrafogalmazzuk, más perspektívával kiegészítsük, vagy hogy önmagunkat a társadalmi elvárásoknak megfelelően pozicionáljuk. A rejtett közösségi értékkel tagadása, korrektúrája másfelől a megismerés motorja, ennek révén jutunk új meglátásokhoz. Bizonyonnyal nem véletlen, hogy a művészet mint megismerés a maga céljaira elsősorban a megkérdőjelezés lehetőségét választja: az irodalomtudományban aforizmaként és maximaként ismert mondások elsőprő többségükben (az idők során talán megkopott) véleményünk és értékeink ellenkezőjét állítják, vagy legalábbis kritikus tekintettel szemlélik azok kizárólagosságát.¹³

A morális jó értelmezése során összhangba kellett kerülnie a jó deskriptív jelentésének és a jó használatával végrehajtandó ajánló/felszólító funkciónak. Az előbbi volt a központi témája von Wright (1963) elméletének, ez utóbbi került fókuszba Richard Mervyn Hare (1983 [1952]) preskriptivizmusával.¹⁴ Ha egy jelenséget, egy tényt, egy cselekvést értékelünk, azzal azt vagy ajánljuk vagy – negatív értékelés esetén – ellenjavalljuk vagy tiltjuk is. Ebben az értelemben valamit értékelni, valamiről azt mondani, hogy jó, annyit jelent, mint azt az ajánlás szándékával leírni. Az értékelés magyarázatához egyaránt hozzátartozik az *értékelő jelentés és a beszélő értékelő attitűdje*. A morális értékutajdonítás és az értékelő attitűd együtt teszi lehetővé az olyan kijelentések mondásként való értelmezését, mint például a következő:

- (3) A szelek megváltoztatják az útjelzőket.

Ez a mondat lehetne megállapítás egy utazóknak szánt kalauzban (*Mivel a szél ezen a területen általában igen erős, célszerű a térképre és az iránytűre is hagyatkoznunk* stb.), vagy javaslat egy, a turistajelzések elhelyezéséről szóló szakszövegben (*Ezért a tartóelemet megfelelő módon rögzíteni kell* stb.). Ha azonban a mondatot Stanisław Jerzy Lec aforizmakötetében olvassuk mint mondást (= morális értékelő kijelentést),¹⁵ azonnal más interpretációt nyer (*a vezetők, féltvén a hatalmukat, gerinctelenül váltogatják a véleményüket, az emberek úgy változtatják a meggyőződésüket, ahogy a hatalom kívánja* stb.¹⁶). A megfejtéshez tudnunk kell, hogy a negatívan értékelt (= az elvárt erkölcsi princípiummal ellentétes) cselekvés

¹³ Az aforizmak/maximák legnagyobb része – egyes szerzők esetében, mint például La Rochefoucauld, gyakorlatilag valamennyi – annak demonstrálása, hogy mi magunk, vagyis az ember, akiről feltételezzük, hogy jó, mennyire nem jó.

¹⁴ Lásd Kocsány (2002: 19) is.

¹⁵ *Die Winde ändern die Wegweiser.* (Lec: 18)

¹⁶ A kritikus interpretáció következik a kötet egészéből. Egy egyébként szintén lehetséges jámbor értelmezés: 'jönnek majd friss szelek, és meghozzák a változást' az aforizmak sorozatában teljességgel elképzelhetetlen. Ebben az értelemben persze nemcsak az egyes aforizmakat tekinthetjük szövegeknek, hanem szöveg maga az aforizmakötet is – ennek a kérdésnek a további tárgyalása azonban szétfeszítené e dolgozat kereteit.

az a „tárgyi elem” („cél”), amelyet az aforizma metaforikája mint „képi elem” („forrás”) megnevez. A tertium comparationis, vagyis a nyelvi kép alapja, amely összefűzi az *útjelzőt* és az *embert* egyfelől, valamint a *szelet* és a *hatalmat/hatalmasabbakat* másfelől, nem egyszerűen valamilyen fizikai, érzéki vagy érzelmi, hangulati hasonlóság, hanem egy látens etikai norma arról, hogy milyennek kell(ene) lennie az embernek (= mi a morálisan jó). Ennek alapján jön létre az analógia a gyenge, elítélendő ember és a szélirány szerint könnyen elforduló útjelző tábla között. (Hozzávéve természetesen, hogy ha beazonosítjuk a szövegtípust, akkor találhatunk benne a dictum szintjén is további kapaszkodót: a szelekre vonatkozó utalás előhívja a széljáráshoz, szélkakashoz stb. mint közismert metaforához tapadó jellemrajzot.) Ellenpéldaként gondolhatunk Pascal híres metaforájára, amely viszont éppen érzéki, hangulati hasonlóságával ragad meg:

- (4) Nádszál az ember, semmi több, a természet leggyengébbike; de gondolkodó nádszál. (Pascal: 82)

Természetesen itt is mondással van dolgunk, mégpedig a látens norma – ’az ember jó’ – biztató megerősítésével, annak ellenére, hogy ugyancsak rejtetten jelen van az emberre vonatkozó egyéb, más, gyengeségünkre utaló közös tudásunk, amelyet a mondás megpróbál megcáfolni. A megértés szépsége éppen e kétféle érték közötti ingadozás, amit a nyelvi kép nagy erővel közvetít. A példák egyúttal felvillantják a mondás megértésének és magyarázatának (= a kognitív feldolgozásnak és az interpretációnak) azt a bonyolult folyamatát, amelynek háttérében, láten sen mindig szükségszerűen jelen van egy értékprincípium: valami, amiről mindannyian biztonsággal tudjuk, hogy (von Wright fenti értelmezésében) morálisan jó vagy morálisan nem jó, tehát (R. M. Hare fenti értelmezésében) követendő vagy elítélendő.

Annak kutatására nem a nyelvtudomány hivatott, hogy egy-egy mondás (aforizma, maxima) az adott korban vagy a jelen olvasói számára valóban egy értékítélet tagadásának, cáfolatának számít-e, vagy már maga vált általánosan elfogadott értékítéletté. Az interpretáció történeti háttérből kiemelkedő folyamat, amely a társadalmi kontextusba ágyazott egyén mindenkori olvasatára épül. Azonban a mondások nyújtanak olyan formai megoldásokat, amelyek vonzó nyelvi anyagot kínálnak a nyelvész számára, és arra készíthetik, hogy megpróbálja megmutatni a *megerősítés vagy cáfolás mint érvelés* nyelvi megvalósulásának sokszínűségét ebben a specifikus kontextusban, és magyarázatot adjon a forma megválasztásának (esetünkben például a *csak* vagy az *is* gyakori használatának) okairól.

2.2. A mondás mint érvelés

2.2.1. Érvelés és cáfolás

A mondás megértésének és interpretációjának feltétele, hogy láten sen jelen legyen számunkra az a közös normatív princípium, amelyet a mondás vagy megismételve megerősít, vagy megcáfol. Cáfolni annyi, mint valami ellen – esetünkben a látens közös értékelés ellen – érvelni. Érvelni pedig annyi, mint állítani valamit, és azt megindokolni.

Az érveléssel foglalkozó szakirodalom több síkon egymással szembenálló vagy legalábbis egymástól elkülönülő alapfogalmakkal próbál megbirkózni. Ezek közül háromra feltétlenül ki kell térni.

- i. Maga az érvelés kétféleképpen érthető: mint „argumentum”, vagyis az adott premisszák és konklúziók strukturált együttese, és mint „argumentáció”, vagyis maga az érvelés folyamata mint tevékenység (Margitay 2014). Aczél Petra tudománytörténetileg részletesebb felosztást mutat be hivatkozással Daniel J. O’Keefe kategóriáira (az argumentáció mint érvek létrehozása vagyis a bizonyítás mint eredmény, és az argumentáció mint érvek ütköztetése, vagyis a bizonyítás mint folyamat), kiegészítve John Wenzel *procedúra* fogalmával (= az argumentáció létrehozásának szabályos rendje). (Lásd Aczél 2003: 171)
- ii. A logikai szillogizmus és az enthüméma összevetésével párhuzamosan megfogalmazódik a filozófia logikájának és az érvelés megszülető elméletének a különállása is. A kérdés az, hogy az érvelés elmélete számára hol és milyen funkcióban jelenik meg a filozófiai logika. Az argumentációelmélet tudománytörténete annak az elszakadásnak a története, amelynek során az érvelés fogalma az analitikus logikát elhagyva önállósulni törekszik. Ezt a folyamatot írja le Aczél Petra *a retorika nézőpontjából* többek között Stephen Toulmin és Chaim Perelman munkásságának ismertetése során, a következőkből kiindulva (Aczél 2003: 172): „Mindkét jelentős elmélet tulajdonképpen elveti a szillogisztikus követelmény szempontját, és úgy véli, hogy a szillogizmus nem megfelelő keret az argumentáció számára: a szillogizmus zárt struktúra, amely csupán újraszervezi az ismereteket, hiszen a következmény előzményeinek már meg kellett jelenniük a premisszákban. Nyilvánvaló egyúttal, hogy míg a szillogizmus a dedukció eszköze, s így a formális logika eleme, addig a retorikai szituációban létrejövő szövegek többsége induktív; az ismertről egy kikövetkeztetett ugrással jutunk el a következtetésig.” A kérdéssel *a filozófiai logika nézőpontjából* Christoph Lumer amellet érvel, hogy (a) az érvelélmélet és a logika két önálló diszciplína, (b) az érvelélmélet feltételezi a logikát (ugyanez fordítva nem áll fenn) és (c) az érvelélméletnek ki kell egészíteni a logikát az indoklás és a kritikus interpretáció eszközével (Lumer 2000: 53 további hivatkozásokkal).¹⁷
- iii. Az érvelést tekinthetjük a fenti megállapítások értelmében más és más szempontból logikai, kognitív, társadalmi-kommunikatív folyamatnak és eredménynek, de tekinthetjük elsősorban nyelvi jelenségnek is. Ebben az esetben a nyelvi kifejezés kerül középpontba, és az argumentáció modellezése, struktúrájának feltárása nyelvi-kommunikatív, és nem logikai-kognitív fogalmakra támaszkodik. Ennek a szemléletnek legradikálisabb képviselői Claude Anscombe és Oswald Ducrot. Ők egyenesen abból indulnak ki, hogy minden megnyilatkozás argumentatív, és egyúttal bizonyos értelemben megköti a mindenkori következő, vagyis az őt követő megnyilatkozást. Fontos szerepet játszanak ebben az argumentatív operátorok, például olyan kifejezések mint

¹⁷ „[...] Argumentationstheorie und Logik [sind] jeweils eigenständige wissenschaftliche Disziplinen [...], [...] die Argumentationstheorie [setzt] die Logik voraus [...], nicht aber umgekehrt und [...] die Argumentationstheorie [muss] die Logik als Organon der Begründung und Kritik ergänzen.” (Lumer 2000: 53 további hivatkozásokkal)

de, csak stb.¹⁸ Anscombe és Ducrot az argumentáció alapesetének a minimum két elemből álló szövegegységet vagy megnyilatkozást (*discours*) tekinti, ahol az egyik feladata „igazolni, megindokolni vagy megkövetelni a másikat; az első az *argumentum*, a második a *konklúzió*” (Anscombe–Ducrot 1983: 163).¹⁹ Az argumentáció nyelvközpontú leírására vállalkozik Vahram Atayan, aki az érvelést hasonlóan definiálja, de bevezeti a definícióba a beszélő intencióját és a hallgató interpretációját. Az érvelés minimális formája szerinte is két elemből (= két „esetenként komplex kommunikatív cselekményből”) áll, ezek a nyelv konkrét felszíni formáiban jelennek meg, a két elem (vagyis az állítás/a *konklúzió* és annak alátámasztása/az *érv*) a beszélő intenciója szerint egymást kölcsönösen támogatja, és ezt a kölcsönös viszonyt a hallgató kész interpretálni (Atayan 2006: 41).²⁰

A fenti (i–iii) pontban összefoglalt alaptételek a jelen vizsgálódás szempontjából a következő megfontolásokhoz vezetnek. Az *argumentum* és az *argumentáció* a cáfoló típusú mondások vizsgálatában is elválnak: leírhatjuk a *cáfolatot* mint struktúrát és a *cáfolást* mint nyelvi-kommunikatív folyamatot. Maga a cáfolat/cáfolás természetesen ugyancsak érvelés, azt is mondhatjuk róla, hogy az érvelés egyik tipikus – ha nem a legtipikusabb – megjelenésmódja.²¹ Mivel a *cáfolat* viszonyfogalom, ezért eleve is kettős jelentést hordoz: a mondások esetében egyfelől hozzátartozik a (látens) közösségi értékítélet, amelynek a cáfolatáról van szó, és másfelől az az állítás, amelyben a *cáfolat* megfogalmazódik a *cáfolás* (mint szándékolt meggyőzés és befogadói interpretálás) folyamán. A cáfolásnál indulásképpen két elemmel kell tehát számolnunk: a (látens) háttér-princípiummal és az ezt megkérdőjelező és ezáltal újnak számító tézissel. Harmadikként társulhat hozzájuk ez utóbbinak az indoklása, amit a cáfolat expliciten kifejti(het).

A mondásokat az enthüméma mint „csonka” szillogizmus keretében vizsgálva felmerül a kérdés, hogy milyen megragadható *nyelvi* eszközök teszik lehetővé a „hiányok” pótlását. Itt lép be a képbe a *csak* és az *is*. Első, intuitív közelítésre

¹⁸ Anscombe és Ducrot radikális nézőpontjába belefér a szöveg olyan felfogása, mint folyamatos érvelés, vagyis mint egymásra épülő következtetések láncolata, ahol ezt a folyamatosságot a nyelv a kifejtett és beleértett jelentések révén biztosítja. Nem véletlen, hogy a konkrét elemzések előterében a partikulák, a kötőszók és az anaforikus elemek jelennek meg. Nézetek – elsősorban a francia szakirodalomban – termékeny vitákat generáltak többek között olyan kérdésekről, amelyek a későbbi német szakirodalomban a kötőszavak és partikulák szemantikája során, illetve az angolszász szakirodalomban az implikaturák különféle változatainak tárgyalásakor kerültek a kutatás középpontjába. A radikális argumentativizmus nézeteinek recepcióját a germanisztikában I. Krappmann (2014).

¹⁹ „Lorsque nous parlons d'argumentation, nous nous référons toujours à des discours comportant au moins deux énoncés, E1 et E2 dont l'un est donné pour autoriser, justifier ou imposer l'autre; le premier est l'argument, le second est la conclusion” (Anscombe–Ducrot 1983: 163; hivatkozik rá Atayan 2006: 33).

²⁰ „Eine minimale Argumentation besteht aus zwei (ggf. komplexen) kommunikativen Handlungen, die meistens auf der sprachlichen Oberfläche realisiert sind und zwischen denen eine vom Sender intendierte Stützungsrelation interpretativ angenommen werden kann.” (Atayan 2006: 41)

²¹ Lásd: „[...] die Strittigkeit [ist] als ein prototypisches, aber nicht notwendiges Merkmal von Argumentation anzusehen” (Atayan 2006: 45).

nyilvánvalónak tűnik, hogy e két partikula a cáfoló érvelés eszköze lesz. A cáfoló érvelés pedig, mint egy tézis visszautasítása (és a visszautasítás indoklása), szorosan kötődik a tagadáshoz. A következőkben ezért a cáfolás és a tagadás összefüggését kell röviden tisztázni.

2.2.2. Cáfolás és tagadás

A cáfolás és a tagadás viszonya semmiképp nem tekinthető olyan egyszerű összefüggésnek, amelyben az egyik a másikat meghatározná. A tagadás a maga logikai, filozófiai, történeti, nyelvi hátterével messze túlmutat a cáfolással kapcsolatban megfogalmazható kérdéseken, és fordítva: a cáfolás nem szükségszerűen tagadással történik.

A tagadás felől kiindulva témánk számára meg kell erősíteni azt a logikai-filozófiai megalapozottságú és a beszédaktus-elmélet felől is megtámogatható megállapítást, amelyet a szakirodalom legtöbbször Gottlob Frege *Die Verneinung* című, 1916-ban írt dolgozata nyomán idéz. Ez pedig az úgynevezett negatív propozíció vagy negatív állítás problémája, vagy másképpen az állító és a tagadó ítélet megkülönböztethetősége. Frege és nyomában a logikai-filozófiai szakirodalom meggyőzően érvel amellett, hogy nincs negatív állítás. A tagadás mondattani és nyelvi-szemantikai jelenség, a tagadást tartalmazó mondat (ha nem kérdés vagy felszólítás stb.) ugyanúgy *állítás* (= *megállapítás/ítélet*), mint a tagadást nem tartalmazó mondat. Frege így fogalmaz (Frege 1993 [1916]: 61k, saját fordításom, K. P.):²² „Meg szoktak különböztetni állító és tagadó ítéleteket. Kant is így tesz. Az én szóhasználatom szerint ez esetben igenlő és tagadó gondolatokat kellene elkülöníteni, ami legalábbis a logika szempontjából teljesen felesleges különbségtétel, okát a logikán kívül kell keresni. Nem ismerek egyetlen logikai törvényt sem, amelynek szóbeli megfogalmazásához szükséges vagy akár csupán előnyös volna ezeket a megjelöléseket használni.” A tagadás formája, a tagadószó bármely változata jelentéssel rendelkező nyelvi forma, amely szabálykövető alkotó eleme a mondatnak.²³ Frege megfogalmazásában (Frege 1993 [1916]: 65, saját fordításom, K. P.): „Az ítélet ellenpólusaként létező tagadás igencsak kérdéses fogalom, talán pusztán illuzórikus képződmény, amely az ítéletalkotásból és abból a tagadásból nőtt össze, amelyet a gondolat lehetséges alkotóelemének tekintettem, és amelynek a nyelvben a »nem« szócska felel meg az állítmány részeként.”

Az állításunk/ítéletünk kifejtésére a nyelvi lehetőségek nyitott halmaza áll rendelkezésünkre. Ez a (tagadószót nem tartalmazó) mondat: *Hamis azt állítani, hogy a vádlott szándékosan gyűjtotta fel a házat* állítás/ítélet, és állításként/ítéletként

²² „Man spricht von bejahenden und verneinenden Urteilen. Auch Kant tut das. In meine Redeweise übersetzend, wird man bejahende von verneinenden Gedanken unterscheiden. Eine für die Logik wenigstens ganz unnötige Unterscheidung, deren Grund außerhalb der Logik zu suchen ist. Mir ist kein logisches Gesetz bekannt, bei dessen Wortausdrucke es nötig oder auch nur vorteilhaft wäre, diese Bezeichnungen zu gebrauchen.” Részletes elemzését további szakirodalommal egybevetve l. például Horn (Horn 2001 [1989]: 32kk).

²³ „Vielleicht ist dasjenige Verneinen, das als Gegenpol des Urteilens ein fragwürdiges Dasein fristet, ein chimärisches Gebilde, zusammengewachsen aus dem Urteilen und jener Verneinung, die ich als möglichen Bestandteil des Gedankens anerkannt habe und der in der Sprache das Wort »nicht« als Bestandteil des Prädikates entspricht.”

ugyanazt a gondolatot hordozza, mint ez a (tagadószót tartalmazó) megfogalmazás: *A vádolt nem szándékosan gyűjtötte fel a házat.*²⁴

Ebből az alapállásból kiindulva természetes és magától értetődő törekvés, hogy felfedezzük mindazokat a kifejtett vagy sugallt, beleértett stb. jelentéseket (például az ilyen bevezetésekét, mint a fenti *hamis azt állítani, hogy...*), amelyek összevetések lehetőségeivel fejezünk ki. A kutatás ezen a téren a múlt század derekától hatalmas léptekben haladt előre. Laurence R. Horn monográfiája 1989-ből több mint 600 oldalon tárgyalja a negáció viszonylatában az oppozíció, az előfeltevés (preszuppozíció), az implikátúra, a skalaritás vagy az ironia stb. kérdéseit (Horn 2001 [1989]). A tagadószókkal kifejtett tagadás sokféle funkcióját (visszautasítás, kizárás, tiltás, megszorítás stb.) eszerint másképpen, egyéb nyelvi vagy kontextuális lehetőségek igénybevételével is elérhetjük.

A cáfolás folyamatából kiindulva nyilvánvaló ezek után, hogy a tagadószóval történő (szintaktikai) tagadás nem az egyetlen, sőt talán nem is a legbiztosabb jele a cáfolatnak. A cáfolat mint viszonyfogalom ahhoz az állításhoz képest nyeri el a maga formáját, amelyet cáfol. A *János tegnap hazautazott* állítás a tagadás mindenféle jelzése nélkül lehet cáfolata az *Úgy tudom, János itt van Debrecenben* állításnak. Van azonban egy igen lényeges különbség e példa és a mondások között. Az egyedi referenciájú megnyilatkozások esetében, tényleges dialógushelyzetben vagy annak megfelelő kontextusban, ahol elhangozhat a cáfolandó állítás, a cáfolásnak nincs kötelezően szüksége semmilyen külön jelzésre. A mondások viszont többnyire elhallgatják a cáfolandó tételt (a látens értékprincípiumot). Ezért a mondásnak valamilyen módon utalnia kell az elhallgatott tételre. A következőkben abból indulok ki, hogy a cáfoló típusú mondások minden esetben tartalmaznak olyan nyelvi jelzéseket, amelyek megfeleltethetők a fenti, tág értelemben vett tagadásnak, és amelyekből visszakövetkeztethető a rejtett közös értékítélet. A nyelvi jelzések közé sorolom azt a (vitathatóan „nyelvi”) tényt is, hogy tudjuk: mondással van dolgunk (például a megjelenés helyéből).

A mondások mindezzel érdekes lehetőségeket nyújtanak a szakirodalomban sokféleképpen megközelített és magyarázott beleértések (következtetések, preszuppozíciók, implikátúrák stb.) problémáinak tárgyalásához. Nemesi Attila László (2012) éppen az enthüméma és az implikátúra fogalmát vetíti egymásra mint a retorika és a pragmatika vizsgálódásainak közös metszetét. Éles különbséget kell eközben tennünk a mondás révén visszautasított/megcáfolt állítás rekonstrukciója és a mondás interpretációja között, jóllehet rekonstrukció és interpretáció nyilvánvalóan összefügg. A különbségtétel csak a magyarázatukra vonatkozik. A rekonstrukció magyarázata ugyanis lehetséges a nyelvtudományon belül, figyelembe véve a szintaxisnak, a szemantikának, a (sokféleképpen értelmezhető és értelmezett) pragmatikának, valamint a szövegnek/a szövegtípusnak a szempontjait. Az interpretáció azonban hermeneutikai folyamat, a történetileg és társadalmilag meghatározott egyén időben változó teljesítménye, és ez már nem a nyelvtudomány domíniuma.

A következőkben röviden kitérek a közösségi értékítéletet képviselő, a mondásban megcáfolt látens állításnak a nyelvi formával (adott esetben a *csak* és az *is* használatával) összefüggő rekonstrukciók lehetőségeire.

²⁴ Frege példája (Frege 1993 [1916]: 66).

2.2.3. A cáfolás kifejtetlen elemeinek rekonstrukciója a mondásban

A mondások a kifejtett tagadás lehetőségén túl felvonultatják a beleértett jelentések úgymond „teljes” skáláját. A háttérfogalmak részletezése nélkül álljanak itt szemléltetésképpen az aforizmákat, maximákat és mindenféle bölcs mondásokat tartalmazó kötetekben *gyakori és tipikus cáfolatformák*, elnagyoltan bemutatva és a teljesség igénye nélkül, de bepillantást nyújtva a lehetőségek tág körébe és belefoglalva az *is* és a *csak* szerepét ebbe a körbe.

(A) **Szintaktikai lehetőségek** révén juthatunk el a látens közös értékítéllethez például a kifejtett tagadás vagy a hasonlítás esetében. (Ez utóbbinak a tagadáshoz való kapcsolódása Otto Jespersen idevágó megállapításai óta ismert és elfogadott tény, a szakirodalom többféle elméleti közelítésben tárgyalta, lásd Jespersen (1924: 247), vö. Kocsány (2002: 80).):

- (5) A festőnek nem azt kell festenie, amit lát, hanem azt a képet, amelyet látni fognak. (Valéry, in: Gábor: 722) ('Nem igaz, hogy a festőnek azt kell festenie = azt „jó” festenie, amit lát.')
- (6) A hatalom biztosabban megtartható óvatos, mint erőszakos eszközökkel. (Tacitus, in: Kristó I.: 115) ('Nem igaz, hogy a hatalom erőszakos = „nem jó” eszközökkel tartható meg.')

(B) Különböző típusú **szemantikai oppozíciók** révén (például kontrasztív jelentésű lexémák, pozitív versus negatív értékjelentéssel bíró lexémák, illetve propozíciók stb.) rekonstruálható a megcáfolt közös értékítélet:

- (7) A szűk térben versenyzőnek nagy szégyen a diadal. (Horváth: 18) ('Nem igaz, hogy a diadal mindig „jó”.')
- (8) Felfrissít az, amit fáradozom. (Horváth: 6) ('Nem igaz, hogy a fáradozás = fáradság „nem jó”.')

(C) **(Szemantikai) előfeltevés** (= preszuppozíció) révén, például az *is* és a *csak* használatával, vagy meghatározott típusú feltételes mondatokkal stb. (l. Kiefer 1983: 69kk, 71kk) ugyancsak működik és magyarázható a rekonstrukció:

- (9) Hajszálnak is van árnyéka. (O. Nagy: 261) ('Nem csak a nem hajszálnak: Nem igaz, hogy kis dolgoknál, mint a hajszál, „jó” [= megengedett, nem tűnik fel] az árnyék [az apró hiba].')
- (10) A haladás gyönyörű lenne – ha megállna. (Musil, in: Kristó II.: 433) ('Nem igaz, hogy a haladás mindig „jó”.')

(D) **Konvencionális implikatúrákról** beszélhetünk sok egyéb lehetőség között például a kötőszavak – mint példánkban a *de* – teljesítményével kapcsolatban stb. (A konvencionális implikatúra fogalom alapvetéséhez l. Grice (1975; 2011 [1989]), és Levinson (1983).)

- (11) A sebek behegednek, de a hegek tovább nőnek velünk. (Lec: 29)²⁵ ('Nem igaz, hogy a kapott sebek/sértések behegedése/megbocsátása – ami „jó” – egyedülvalóan, véglegesen „jó”.')

(E) **Általános társalgási implikatívák** közvetíthetik a rekonstrukciót például a skaláris jelentést sugalló szerkezetekben vagy a retorikus kérdések esetében stb. Az általános társalgási implikatívákkal részletesen foglalkozik Levinson (2000), olyan új felfogásban, amely céljának tekinti, hogy a mondatjelentés és a megnyilatkozás-jelentés közé bevezessen és megindokoljon egy *megnyilatkozástípus*-jelentést, l. Levinson (2000: 22kk).²⁶

- (12) Vannak rossz tulajdonságok, amelyek nagy tehetségeket szülnék. (La Rochefoucauld, in: Gábor: 99) ('Nem igaz, hogy az összes rossz tulajdonság elítélendő = „nem jó”.')²⁷

A mondások szempontjából fontos az is, hogy a hiányzó premisszák rekonstrukciójának vizsgálata során egy adott, változatlan, szabályozottnak feltételezett szövegtípussal van dolgunk, amelyben a formai megjelenés jelentését hordozó, jelentést létrehozó szabályszerűségeit keressük. Abból indultunk ki, hogy a mondások ab ovo rendelkeznek olyan jelzésekkel, amelyek félreérthetetlenül eligazítanak bennünket a rejtett értékprincípium vonatkozásában. Ezek a jelzések eszerint vagy adva vannak a mondatjelentés szintjén, beleértve az alkotóelemek lexikális jelentését, vagy *egységes megfejtést generálnak a megnyilatkozástípus-jelentés szintjén*, gondolok itt Levinson harmadik jelentésszintjére a mondatjelentés és a megnyilatkozástípus-jelentés között (Levinson 2000: 22kk). Éppen ezért még azokban az esetekben *sem* szólhatunk partikuláris, vagyis egyszeri, véletlenszerű konverzációs implikatíváról, amelyekben a fenti (A)–(E) esetektől eltérően csakugyan nincs a cáfolást hordozó és valamilyen megragadható formára visszavezethető jelzés. Erre

²⁵ *Wunden vernarben, aber die Narben wachsen zusammen mit uns.*

²⁶ „A szisztematikus pragmatikai következtetéseknek ez a harmadik szintje [ti. a megnyilatkozástípus-jelentés szintje, K. P.] nem a beszélői szándékok mindenkor közvetlen értelmezésén/feldolgozásán alapul, hanem inkább általános elvárásainknak felel meg a nyelv normális/természetes használata során. Ezek az elvárások eredményezik vélelmeinket, magától értetődő következtetéseinket, éspedig mind a tartalom, mind a hatás erőssége tekintetében. Továbbá ezen a szinten válik lehetővé (ha egyáltalán), hogy jól érzékelhetően/világosan beszéljünk olyan fogalmakról mint a beszédaktus, a preszuppozíciók, a konvencionális implikatívák, a sikerességi feltételek, a társalgásbeli előzmények, az elsőbbségi feltételek stb., és – különös tekintettel a jelen témánkra – az általános társalgási implikatívák.” („This third layer is a level of systematic pragmatic inference based *not* on direct computations about speaker-intentions but rather on general expectations about how language is normally used. These expectations give rise to presumptions, default inferences, about both content and force; and it is at this level (if at all) that we can sensibly talk about speech acts, presuppositions, conventional implicatures, felicity conditions, conversational presequences, preference organisation, and so on and of special concern to us, generalised conversational implicatures.” (Levinson 2000: 22k, saját fordításom K. P.) Az általános társalgási implikátúra és a megnyilatkozástípus-jelentés érintkező fogalmak, Levinson Grice-értelmezésének és a megnyilatkozástípus-jelentésnek tisztázandó összefüggéseit ez a dolgozat nem tárgyalja.

²⁷ Az már az interpretáció szintje, hogy tudjuk, La Rochefoucauld nem ártalmatlan hatású tehetségekre utalt, amelyek rossz tulajdonságokból eredhetnek.

volt példa az útjelzőkről szóló aforizma – amelynek a megfejtése azonban ugyanazt az utat követi, mint a cáfolást szembezőkőbb jelzésekkel kifejező egyéb esetek. A (kötetlen, ad hoc) konverzációs implikaturát ugyanis a mondások esetében sajátos módon *megkötöi, specifikálja a szövegtípus*, amely indokolhatóvá teszi, hogy partikuláris helyett itt is általános konverzációs implikaturáról, vagy Levinson harmadik jelentésszintjéről, a megnyilatkozástípus-jelentésről, úgy is mint szisztematikus pragmatikai következtetésekről beszéljünk. (Lásd Levinson 2000: 22kk)

A cáfoló érvelés formai megoldásai (mint szintaktikai és/vagy szemantikai lehetőség, előfeltevés,²⁸ konvencionális implikatura vagy általános társalgási implikatura, illetve megnyilatkozástípus-jelentés) visszaigazolják a mondás mint enthüméma leírását. A csonka szillogizmusból elvileg hiányozhat valamelyik premissza vagy maga a konklúzió. A cáfoló típusú mondásban hiányozhat a megcáfolandó, vagyis a közös értékprincípium, amelyet a mondás megjelenési formája vagy egyéb tényezők – például a szövegtípus – alapján rekonstruálnunk kell/lehet, ahogy ezt a fenti példákban megpróbáltam megmutatni a „Nem igaz, hogy ...” kezdetű kifejtésekben. Hiányozhat emellett a cáfolást indokoló érv is, mint például ebben az ismert közmondásban: *Nem a ruha teszi az embert*. A közmondás elutasítja a külsőségek fontosságát, de ránk bízta, hogy eldöntsük, ha nem a ruha, akkor mi teszi az embert.

Esetenként mindhárom összetevő jelen van (= a cáfolat, vagyis maga a mondás, a megcáfolt princípium, valamint a cáfolat indoklása: az érv). Erre volt példa a (2) alatti, itt megismételt mondás: *A járt úton könnyű járni – gondolják a járatlanok*. A három összetevő (= az idézett közmondás, a *gondolják* állítmány és a *járatlanok* alany) a következőképpen működik, egymás függvényében: Az idézett, jól ismert közmondást (mint megnevezett közösségi értékítéletet) utasítja vissza, vagyis tagadja, illetve cáfolja a *gondol* jelentése. Ez az ige (hasonlóan a *hisz, képz* stb. igékhez, l. a hozzájuk fűződő *szemantikai előfeltevést*) magával hordozza annak a kérdésségét/tagadását, amit az alany az adott kontextusban gondol (*hisz, képz*). Ha ez lenne a szöveg: *A járt úton könnyű járni – gondolom/gondolják sokan*, a cáfolás akkor is működhetne (= nem biztos, hogy tényleg könnyű), de az indoklás hiányozna. Nem így Horváth Imre aforizmájában. Itt az indoklást a szójátékkal is megerősített *járatlanok lexikális jelentése* biztosítja. ('Nem igaz, hogy a járt úton könnyű járni, mert ezt csak azok gondolják, akik még nem ismernek semmilyen utat.')

Amellett szeretnék érvelni, hogy a tipikus mondások *látensen, de kifejtethően* tartalmazták a közösség számára adott vagy adottnak vehető értékprincípiumot (ahogy azt a fenti (A)–(E) esetek is szemléltették), és vagy megindokolják a cáfolatot vagy ránk bízzák a megfejtést. A *csak* és az *is* partikulát tartalmazó mondások várhatóan e partikulák jelentése és a használatukkal látensen hordozott egyéb jelentések révén működnek mint egy közösségi értékprincípium cáfolatai vagy esetenként megerősítései. A következőkben a partikuláknak ezt a szemantikainak tekintett teljesítményét fogom megvizsgálni. Módszerként a gondolatkísérletek azon válfajához folyamodom, amely a forma intuitív átalakíthatóságából mint magyarázatból indul ki, és az átalakíthatóság lehetőségei szerint kísérli meg leírni a partikulákkal élő mondások típusait. A kérdés minden esetben az lesz, hogy hogyan,

²⁸ A preszuppozíció/előfeltevés fogalomhoz alapvetésként l. Kiefer (1983) valamint Kiefer (2007).

milyen explicit nyelvi jelzések és kognitív műveletek (következtetések, implicit jelentések hozzágondolása) alapján rekonstruáljuk magunkban a mindenkori megértés részeként azt a princípiumot, amellyel, vagy amelynek cáfolatával van dolgunk.

3. A *csak* a mondásokban

3.1. A *csak*-ról általában

A fókuszképző vagy rémaképző *csak* partikula a 20. század közepe óta, elsősorban Laurence R. Horn klasszikus írását követően (Horn 1969) a szemantikai kutatások kedvelt témája. Attól kezdve, hogy a preszuppozíció, vagyis az előfeltevés²⁹ fogalma a logikából utat talált a szemantikába, a *csak* egyre inkább az érdeklődés középpontjába került. Horn (1969) a partikula jelentését az állítás és a preszuppozíció kettősségében írja le. A következő három mondat három eltérő állítást fogalmaz meg: (1) *Csak Lucifer sajnálja magát.* (2) *Csak Lucifer sajnálja Lucifert.* (3) *Lucifer csak magát/csak Lucifert sajnálja.* Ugyanakkor mindhárom állításnak ugyanaz a preszuppozíciója, ti. hogy *Lucifer sajnálja Lucifert.* Mindhárom állítás ezt az előzetesen hozzárérthető tényt veszi alapul. A további kutatások aztán több szempontból problematizálták ezt az összefüggést. (A) Problémaként fogalmazódott meg egyfelől a hozzáértett előzménynek³⁰ (példánkban a *Lucifer sajnálja Lucifert* propozíciónak) a státusza, vagyis hogy tényleg preszuppozíciónak tekintsük-e, a fogalom klasszikus értelmezésében. (B) Továbbá problémaként fogalmazódott meg a *csak* jelentésével együtt járó (kizárólagos vagy univerzális) tagadás, példánkban a következők: (1) **Senki más nem sajnálja magát.** (2) **Senki más nem sajnálja Lucifert.** (3) *Lucifer **senki** mást nem sajnál.* Vajon mennyiben tekinthető a tagadás mint következtetés egyértelműen kizárólagosnak?³¹

²⁹ A könnyebb követhetőség kedvéért megtartom a magyar terminus (*előfeltevés*) mellett a bevett nemzetközi szóhasználatot (*preszuppozíció*), mert a továbbiakban használnom kell az *előzmény* kifejezést mint terminust, az idegen szó pedig segíthet elkerülni a hasonlóság esetleges értelemzavaró hatását.

³⁰ A kicsit nehézkes *hozzáértett előzmény* az angol nyelvű szakirodalomban szereplő *prejacent* fordítása (tőlem, K. P.). Roberts (2006) a *profferred content* (*megelőlegezett tartalom?*) megnevezést javasolja.

³¹ Horn 1997-es dolgozatában összefoglalja az addig kialakult nézeteket, kiindulva a következő példából:

a. Only God can make a tree. 'Csak Isten tud fát teremteni.'

b. God can make a tree. 'Isten tud fát teremteni.'

c. No one distinct from God can make a tree. 'Senki, aki különbözik Istentől, nem tud fát teremteni.'

1. A **konjunkcionális elemzés elmélete** szerint, amelyben a mondatok közötti összefüggések a logikai következtetés körébe tartoznak, a fenti (a) mondatból egyenesen következik (b) is és (c) is.

2. A **preszuppozíciós elemzés elmélete** szerint az a mondatból egyenesen következik (c), valamint az (a) mondat előfeltételezi (b)-t, logikailag is és szemantikailag is. Ez azt is jelenti, hogy ha (b) hamis, akkor (a) se nem igaz, se nem hamis, vagyis egyszerűen értelmezhetetlen.

3. A **pragmatikai elemzés elmélete** szerint konvencionális implikatúráról van szó: itt az (a) mondat pragmatikailag előfeltételezi, vagy másképpen konvencionális implikatúraként feltételezi a (b)-t, tehát a (b) mondat az (a) mondatnak nem igazságfeltételes, de szemantikailag kódolt feltétele.

(A) A hozzáértett előzmény nem mindig bizonyul preszuppozíciónak, vagyis előfeltevésnek. Például ennek a mondatnak a hozzáértett előzménye különösebb fejtérés nélkül értelmezhető mint preszuppozíció: *Csak a bostoni csapat tudja megverni a jenkiket.* ← *A bostoni csapat meg tudja verni a jenkiket.* De ha a beszélő nem egészen biztos a dolgában, akkor a preszuppozíció nem működik, mert a *csak* használatával nem zárjuk ki a visszatérés lehetőségét az előző, megkérdőjelezett gondolathoz: *Csak a bostoni csapat tudja megverni a jenkiket, de lehet, hogy még ők sem.* ← *?A bostoni csapat meg tudja verni a jenkiket.* Az ilyen és hasonló megfontolások arra készítették a kutatást, hogy fellazítsa az előfeltevés fogalmát, és megkülönböztessen erős és gyenge preszuppozíciókat, folyamatosan küzdve a meghatározás összes buktatójával, vagy pedig egyenesen szakítson a klasszikus szemlélettel, és preszuppozíció helyett például implikatúráról beszéljen.³²

Még feltűnőbb ingatta meg a hozzáértett előzmény egyszerű preszuppozíció mivoltát az olyan példák tanulsága, mint a következők: (a) *Jane csak hadnagy.* (b) *A segítőknél fontos volt megfelelő instrukciókat kapniuk, mert csak 31 demokrata szavazóra számíthattunk.*³³ A „hivatalos” preszuppozíció az (a) mondatban ez lenne: *Jane hadnagy*, ami igaz, de kevés. Ez a mondat nem csak azt előfeltételezi, hogy Jane hadnagy, de azt is, hogy ez a rang nem a legmagasabb a lehetséges rangok skáláján (default olvasat esetén, vagyis hétköznapi tudásunkból kiindulva a katonai rangsorról).³⁴ Hasonló a helyzet a (b) mondatban is: a hozzáértett előzmény, ti. hogy *31 demokrata szavazóra számíthattunk*, preszuppozícióként nem teljes, a *csak*-kal alkotott mondat azt is előfeltételezi, hogy a kontextusban adott cél eléréséhez ez a szám egy virtuális skálán túl kicsi. Beaver és Clark (2008) javaslatára szerint a *csak* szemantikai teljesítménye kettős: a mondat egyfelől *előfeltételezi*, hogy a hozzáértett előzmény a leggyengébb propozíció egy skálán, másfelől *állítja*, hogy a hozzáértett előzmény ugyanazon a skálán az adott kontextusban a legerősebb propozíció. Ezzel a *csak* szemantikájának leírását kiemelik a hagyományos keretből, és a skalaritást helyezik középpontba.

4. **A McCawley-féle konverzációs elmélet** szerint (a)-ból következik (c), és amikor (a)-t mond, a beszélő implikálja (b)-t, ahol ez az implikatúra nem kötött, vagyis *csak konverzációs implikatúra*, abban az értelemben, hogy a beszélő meg kíván felelni a mennyiség grice-i maximumjának, és előzményként arra és annyira támaszkodik, amit és amennyit tud/hisz.

5. **A Geach-féle negatív elmélet** szerint (a)-ból következik (c), (b)-nek pedig nincs semmi köze egyikhez sem.

A 2-3-4-5 esetben (b) nem következik logikailag (a)-ból. A 3-4-5 esetben (b) nem képvisel igazságfeltételes inferenciát. A 4-5 esetben (b) pragmatikai, nem szemantikai jelenség (Horn 1997: 161). További áttekintést és részletezést l. Roberts (2006), olyan finomításokkal is főképpen a preszuppozíció fogalma kapcsán, mint az erős és gyenge preszuppozíciók megkülönböztetése.

³² A magyarított példamondatok és a következtetések forrása Ippolito (2006). A kérdéskör talán legérzékenyebb kritikusa l. Beaver–Clark (2008)-ban.

³³ Az (a) példa forrása Beaver (2004), a (b) példát Beaver és Clark nyomán kis változtatással használtam, l. az eredetiben: *Aides and allies were given certain instructions because only 31 Democrats voted.* (Beaver–Clark 2008: 217)

³⁴ Hogy preszuppozícióként elemezhető, annak igazolása, hogy beágyazott szerkezetként is megmarad: *Perhaps Jane is only a lieutenant.*, l. Beaver (2004). A kérdés további (szintaktikai) tárgyalása e dolgozatnak nem tárgya.

Ezt folytatja Henk Zeevat, amikor jelentősen más szemszögből írja le mind a hozzáértett előzmény, mind a tagadás mint következmény mibenlétét. A *Csak Bill van Párizsban* mondat azt jelenti ki, hogy 'Bill az, aki Párizsban van', és azt az *elvárás* előfeltételezi, hogy valakik még ugyancsak ott vannak/lehetnének.³⁵ Zeevat felfogásában a *csak*-ot tartalmazó mondat azt állítja, hogy az előfeltételezett elvárás hamis. A *csak* – és több hasonló partikula is – a „mirativitás” vagyis a „meglepő váratlanság” konvencionális jelölőjének számít.³⁶ A *csak* mint miratív partikula azt fejezi ki általános értelemben, hogy „kevesebb mint amire számítottunk”. Az elvárás mint előfeltevés szükségszerűen sokkal gyengébb, mint a beszélők hite vagy a közös társalgási alap/tudásalap (common ground). Ez a gyenge előfeltevés lehet pusztán sugalmazás, egy bizonyos valaki véleménye vagy egyszerű plauzibilis következtetés.³⁷

(B) Ebben a közelítésben új szemszögből jelenik meg a partikulával járó tagadás mint következtetés is, vagyis az a kérdés, hogy a *csak* jelentésével/használatával járó következtetés mennyiben kizárólagos illetve univerzális tagadás. (Horn (1969)

³⁵ „[A mondat] ... azt *jelenti ki*, hogy Bill az, aki Párizsban van, és azt az *elvárás* előfeltételezi, hogy »Billen kívül több mindenki« van, akinek Párizsban kellene lennie. Azt állítja, hogy az előfeltételezett elvárás hamis.” („[The sentence]... states that it is Bill who is in Paris and presupposes an expectation that »more than just Bill« would be in Paris. It asserts that the presupposed expectation is false.”) (Zeevat 2009 kiemelések tőlem K. P.) Laurence Horn 1969-es magyarázata szerint ez éppen fordítva van: az *állítás* az, hogy 'Csak Bill van Párizsban', és az (erős, logikai, szemantikai) *előfeltevés* az a kiinduló tudás, hogy 'Bill Párizsban van'.

³⁶ A mirativitás egyes nyelvekben morfológiailag jelzett kategória, amelynek jelentése az elvárttól való eltérés, a beszélő számára jelölendő váratlanság. Bevezetése Scott DeLancey nevéhez fűződik. A partikulák mirativitás szempontú tárgyalására a német vonatkozásában Werner Abraham tett fontos kísérletet. (Abraham 2017 további szakirodalom megjelölésével)

³⁷ „[...] az *elvárás* lehet sokkal gyengébb, mint a beszélő meggyőződése (avagy a közös társalgási alaphoz vagy egy másik beszélőhöz köthető meggyőződés/hit), sőt lehet elenyészően gyenge is: csak sugallat vagy olyasmi, amit valaki esetleg gondolhat. [...] A *gyenge preszuppozíció* része lehet a közös társalgási alapnak, de ugyanúgy lehet azon belül egyfajta sugallat, valaki véleménye vagy egyszerűen egy plauzibilis következtetés.” („[...] *the expectation* can be much weaker than the belief of the interlocutor (or the common ground, or a second speaker) and can even be vanishingly weak: a mere suggestion or what somebody might think. [...] *The weak presupposition* may be in the common ground as such, but it can equally well be in the common ground as a suggestion, as an opinion of somebody or merely as a plausible inference.”) (Zeevat 2009 fordítás és kiemelések tőlem K. P.) Az elvárás „gyengeségének” magyarázatára Zeevat kétféle megoldás közül választ. Az egyik lehet az úgynevezett szemantikai gyengülés (semantic weakening) vagy pragmatikai túlterheltség, amely újabb kutatások szerint meghatározó szerepet tölthet be a diskurzusparkulák jelentésének/használatának magyarázatában; fontos példája ennek Gyuris Beáta tanulmánya a *csak*-ról mint hangsúlyos diskurzusparkuláról (Gyuris 2009). A másik megoldás a gyenge preszuppozíció. Zeevat tanulmánya a gyenge preszuppozíció három tulajdonságát emeli ki, ezek a következők: (1) az előfeltevés csak feltételes, nincs a háttérben kötelezően megalapozott, mindenkire érvényes tudás; (2) változik az esetleg eltérő interpretáció elfogadása: lehetünk elfogadóbbak vagy elutasítóbbak; (3) és végül eltérő fokban érvényes, lehet erősebb, lehet gyengébb. A gyenge preszuppozíció a szerző kifejtésében alkalmas arra, hogy többféle partikula többféle szerepét magyarázni tudja.

példájában: *Csak Lucifer sajnálja magát.* → *Senki más nem sajnálja magát.*) Zeevat három kiinduló állítása a következő: (1) A *csak* szemantikai teljesítménye nem több/nem más mint gyenge mennyiségi mirativitás: valami kevesebb/gyengébb stb. a vártnál. (2) Az egyéb lehetséges hatás – például a kimerítő jelleg – a fókusznak tulajdonítható: a *csak* hatókörébe tartozó mondatrészt úgy fogjuk értelmezni mint a megnyilatkozás létrejöttét megindokoló látens információkérés/kérésre adott kimerítő választ. (3) Éppen ez az értelmezés az, amelyet a *csak* szintaktikai hatóköre kötelezően sugall. Mindezért amikor a *csak*-ot tartalmazó mondat esetében kizárólagosságról beszélünk, az már *egy interpretációs folyamatnak* (a látens információkérés rekonstrukciójának) az *eredménye*.³⁸ Vagyis: a *csak* nem jelenti szükségszerűen és egyszerűen „minden más kizárását”. Zeevat idézett példájában: *Tegnap délután csak Ronald ment bevásárolni*, a *csak* hatókörének interpretációja egészen más lehet, ha nem tudunk semmit a háttérről (= ekkor például akár azt is gondolhatjuk, hogy *senki más* nem járt délután az üzletben), vagy ha tudjuk, hogy Ronald mindig Susannal jár bevásárolni (= ekkor a megnyilatkozás jelentése, hogy tegnap *Susan* nem járt az üzletben). A tagadás értelmezése tehát nyilvánvalóan a hozzáértett előzmény értelmezésének (mint gyenge preszuppozíciónak) a függvénye. De nemcsak annak. Zeevat gondolatmenetét általánosíthatjuk abban az irányban, hogy nemcsak/nem egyszerűen a gyenge preszuppozícióban megfogalmazódó állítás (mint a mindenkori sejtés, hit, vélemény, tudás, lehetőség stb.) írja elő a tagadás értelmezését, hanem az a „tudáskeret”, amelyben a szöveg mozog. Ha ezt mondom: *János egyedül volt otthon, unatkozott, kísértált hát az utcára, de csak egy macskával találkozott*, akkor a lehetséges kizáró tagadás mást fog jelenteni, mintha ezt mondom: *Frakk egyedül volt otthon, unatkozott, kísértált hát az utcára, de csak egy macskával találkozott*. Az első esetben a tagadás természetes interpretációja (vagyis a többértelműség feloldása, Zeevat megfogalmazásában *disambiguation*) arra vonatkozott, hogy senki emberiával nem találkozott, a másodikban viszont (elsősorban) arra, hogy egyetlen másik kutyával sem (feltéve persze, ha tudjuk, hogy Frakk Károly bácsi kutyája az ismert rajzfilmben).

A mondások interpretációja számára éppen ez a lépés: a többértelműség feloldása az egyik kulcskérdés. A következőkben megpróbálom megnézni néhány egyszerű példán, hogy ez a feloldás milyen típusú explicit és implicit nyelvi jelzésekhez kötődhet.

³⁸ „(1) The semantic contribution of *only* is only low quantity mirativity: less than expected. (2) Other aspects – in particular exhaustivity – are an effect of »focus«: the host has to be interpreted as the exhaustive answer to its topic question. (3) *Only* forces the host to have that interpretation. [...] (1) denies the received view: *only* does not mean »to the exclusion of others«. That *only*-sentences entail exhaustivity is the effect of disambiguation: the interpretation as the exhaustive answer to the question corresponding to its topic (2) is a possible meaning of the host, forced by the presence of *only* (3). *Only* itself has a different task, denying an expectation.” (Zeevat 2009)

3.2. A *csak* használatából következő tagadás többértelműségének feloldása

Ha a *csak* használatával egy elvárást tagadunk, akkor a hozzáértett előzmény (Zeevat szövegében *host*, 'hordozó'), a *szintaktikai szerep és a lexikális jelentés függvényében* különbözőképpen befolyásolhatja a tagadás interpretációját (Zeevat szövege szerint a többértelműség feloldását). Ezt szemlélteti a következő példa (a *csak* hatókörében álló elemet aláhúzással is jelöltem):

(13) Frakk kétszer találkozott titokban a falu szélén Bizsuval.

	hozzá gondolható kizárólagos tagadás	hozzá gondolható unikális tagadás
a. Csak <u>Frakk</u> találkozott Bizsuval a faluszélén.	senki más	Lukrécia nem találkozott Bizsuval
b. Frakk csak <u>a falu szélén</u> találkozott Bizsuval. ³⁹	sehol másutt	nem bent a faluban/az erdőben
c. Frakk a falu szélén csak <u>Bizsuval</u> találkozott.	senki mással	Szerénkével nem
d. Frakk a falu szélén csak <u>Bizsuval</u> találkozott.	semmi más nem történt	nem a macskákat kergette
e. Frakk Bizsuval a falu szélén csak találkozott.	semmi más nem történt	nem randevűzött/verekeedett vele
f. Frakk <u>csak azzal a macskával</u> találkozott, <u>akit Lukrécia</u> előzőleg meghívott reggelizni.	semelyik más macskával sem [a számba jövő macskák közül]	[azzal a macskával, akit Lukrécia <i>nem</i> hívott meg, nem találkozott]
g. Frakk csak <u>kétszer</u> találkozott Bizsuval.	--	--
h. Frakk csak <u>titokban</u> találkozott Bizsuval.	--	--

1. táblázat

A *csak* használatával járó tagadás lehetőségei

Az 1. táblázat szerint az (a)–(f) esetekben egyformán működik mind a kizárólagos, mind az unikális tagadás. Hogy melyikről van szó, az nyilvánvalóan a mindenkori beszédhelyzetnek és a beszélők tudásának függvénye, megfelelően annak a ténynek, hogy a *csak* használatával valósul meg a megnyilatkozás mint látens információkérésre/kérdésre adott válasz. A kizárólagos tagadáshoz természetesen ugyancsak elkerülhetetlenül hozzáértendő a mindenkori kontextuális háttér (*csak Frakk, senki más* = senki más *azok közül, akik* a beszélgetés/szöveg univerzumába tartoznak stb., l. előbb).⁴⁰ Ez az interpretatív megkötés különösen feltűnően és meghatározóan érvényesül a beágyazott jelzős szerkezet esetében, l. a táblázatban az (f) példát. Itt a sztereotíp megoldás a kizárólagos tagadás – de nyomatékosan csak az adott/jelzett osztályon belül.

³⁹ A lehetséges metaforikus jelentés (= 'nem korábban') más elbírálás alá esik.

⁴⁰ Semmiképp sem véletlen, hogy Lawrence R. Horn éppen ezzel a példával dolgozik: „Csak Isten tud fát teremteni” – lásd a 31. lábjegyzetben. Itt valóban univerzálisan értendő a tagadás.

A (g) és (h) példa más elbírálás alá esik. A (g) példa az explicit mennyiségi skalaritás lehetőségére figyelmeztet: *csak kétszer* → *nem többször*. A (h) példa pedig az antonimikus vagy kontradiktórikus esetekben egyedül lehetséges rekonstrukciót szemlélteti: *csak titokban* → *nem nyilvánosan*. Ilyen további példákra gondolhatunk: *Csak hét közben érek rá* (= *hétvégén nem*); *Csak a fiúkat hívták be katonának* (= *a lányokat nem*.) Ez utóbbihoz hasonlóan írja elő a tagadás milyenségét (= kizárólagosságát) a heteronim jelentésviszony olyan fölérendelt osztályok esetében, amelyekben átlátható/meghatározható az osztályhoz tartozó egyedek száma. Például: *Csak a piros pontokat számold* (= *a feketéket/kékeket/ ... /a többi színűt ne*); *Csak szerdánként találkozunk* (= *más napokon nem*). Ez a korlátozás fontos lehet a tagadás rekonstruálása során: a (g) és (h) példához hasonló esetekben nem kell támaszkodnunk a szövegtörzsetből vagy a beszédhelyzetből adódó tudásunkra, elég az, amit a nyelvi megformálás nyújt.⁴¹

A helyzetet/körülményeket vagy a szereplő személyeket általában könnyű átlátni a kontextus és a közös tudáskeret alapján. Az 1. táblázat (a) és (b) példájában nyilvánvaló, hogy a *csak Frakk*, illetve a *csak a falu szélén* mondatrész állhat az összes egyéb, az adott keretbe illeszkedő szereplő, illetve helymegjelölés helyett, vagy pedig a kontextus ismeretében felidézett egyes szereplő(k), illetve helymegjelölés(ek) helyett. A szoros értelemben vett skalaritás akár háttérbe is szorulhat a (gyenge) mirativitás, az „egyszerűen csak más/az elvárttól eltérő” jelentés javára.

A predikátumok esetében azonban (legyenek megjelenésükben akár igék, akár kopulás főnévi/melléknévi szerkezetek) a lehetséges cselekvések/történések/állítások osztályokba foglalása és tagadása más, mint a nevek (= dolgok, helyek stb.) esetében. A skalaritást (másképpen: a skálába illesztéshez szükséges kritériumot) itt egy nyomatékos *értéktulajdonítás* egészíti ki. A *csak Bizsuval* kitétel nem feltétlenül jelent értékítéletet, lehet egyszerű summázás is. Ezzel szemben a *csak találtak* annak a lehetséges elvárásnak a tagadása, hogy valami „jelentősebbet” (hasznosabbat, fontosabbat – vagy éppen veszélyesebbet, illetlenebbet, következményeiben súlyosabbat stb.) tettek volna. A *csak Bizsuval találkozott* állításban benne foglaltatik, hogy semmi más nem történt, ami „több/erősebb” (eredményesebb vagy elítélendőbb, veszélyesebb stb.) lett volna. Hasonló ehhez a *csak* használata egy (formailag hiányos) propozíció megszorításaként:⁴²

- (14) a. A: Mi ez a zaj? B: Csak a lépcsőházban porszívózik valaki.
b. A: Ki csöngetett? B: Csak a postás.

Értsd: más, ennél jelentősebb/veszedelmesebb stb. dolog nem történik. Ugyanez a jól érzékelhető értékelő skalaritás jellemzi a *csak* előfordulását melléknévi és névszói állítmányok mellett:

⁴¹ Itt a grice-i mennyiségi maxima érvényesülését biztosító skaláris implikatúra szolgálhat magyarázatul vagy elméleti keretként.

⁴² Lásd ehhez Marga Reis (1977: 57)-et is.

- (15) a. A fiam csak elsős (= nem magasabb osztályba jár).
 b. Jane csak hadnagy (= nem magasabb fokozatú tiszt).
 c. Zsanett csak háziasszony (= nem dolgozó nő).
 d. A nagybátyám csak gazdag (= nem okos, nem tehetséges, nem önzetlen stb.).
 e. A főnököm csak okos (= nem szerencsés, nem jó szervező, nem jó emberismerő, nem gazdag stb.).

A skalaritáshoz kapcsolódó értékelés legkifejtettebb, legkézenfekvőbb eseteit magától értehetően a fokozható melléknevek, illetve egyes főnevek képviselik. Az igék esetében a hasonló skalaritás lehetősége meglehetősen ritka. Például: *Csak kedvelem őt* (= *nem szeretem igazán*). *Csak ballagtunk* (= *nem siettünk*). A tagadás könnyű rekonstrukcióját segíti egyfelől a lexikálisan biztosított skalaritás (például (15a)), másfelől a kontextusban érvényes és/vagy a közös tudás alapján begyakorlottnak számító értékelés (például (15b) és (15c)). A mindenkor beszédhelyzetben azonban leggyakrabban/általában aktuális, váratlan, egyedi szembeállításra/fokozásra kerül sor. A pozitív érték kognitív elsődlegessége okán azt érezzük természetesnek, hogy amit a *csak*-kal megszorítva az elvártnál gyengébbnek/kevesebbnek mutatunk, az legyen egyúttal kevésbé pozitív is. A (15d) példát (*csak gazdag*) ezért érezzük talán (szerintem) természetesebbnek, mint a (15e) példát (*csak okos*): a gazdagsághoz társadalmi tapasztalatok/sokszor ismételt vélekedések okán talán könnyebb negatív ellenpólusokat társítani, mint az okossághoz. Más lenne a hatás, ha a példában az *okos* helyett az enyhén negatív konnotációjú *ravasz* állna. Ha pedig egy lehetséges skála pozitív tartományának „legmagasabb” fokát jelöljük ki, az is gyengébbnek fog az elvártnál minősülni, például azáltal, hogy ironikus jelentést nyer: *Mit tudok tenni a minisztereim ellenében? Én csak király vagyok*.

Ugyanakkor az értékelés természetesen nemcsak az állítmány fókuszba emelésekor működhet. A (15b) példához látszólag hasonlít a következő: *Csak a helyettes államtitkár jött el*. Ezt a megnyilatkozást könnyen interpretáljuk a pragmatikai-stratégiai, értékelő skalaritás jegyében: *nem az államtitkár, nem a miniszter, nem az elvart, magasabb rangú politikus jött el*. Mégis van különbség e példa és vele szemben a fókuszált állítmányt tartalmazó fenti példák között. Ebben a példában az értékeléshez kötődő skalaritás elsődlegesen a kifejezés (*helyettes államtitkár*) lexikális jelentéséből adódik, és ezt a kontextus megerősíti, de fel is oldhatja! Például: *Csak a helyettes államtitkár jött el, a felesége nem* stb. Ha a *helyettes államtitkár* helyett más főnevet választunk, a skalaritáshoz nem társul rögtön értékelés is, egyszerűen arról van szó, hogy az elvárásunkhoz képest kevesebb/más történt, például: *Csak a volt iskolatársam jött el*. Az értékelés ilyen esetekben sem kizárta, ezt azonban kizárólag a kontextus biztosítja, vagyis a *csak*-nak az a teljesítménye, amit Zeevat mint a megnyilatkozás létrejöttét megindokoló látnis információérésre adott kimerítő választ ír le. Ezzel szemben az *állítmányok* vagy a *propozíciók* a *csak* fókuszában tipikusan egy értékskálán elhelyezkedő jelentést hordoznak. Ha pedig mégis olyan kizárólagos tagadást rekonstruálunk, ahol ez a skaláris értékelés hiányzik, akkor egyúttal tanúi lehetünk annak a folyamatnak is, ahogyan a skaláris jelentés implikálásától megfosztott *csak* képletesen szólva mintegy „átcúszik” a *diskurzuspartikula kategóriájába*. Például: *Hiába kéreltük, csak sírt és sírt*. Egyfajta naivan (nem terminusként) értelmezett

szemantikai gyengülés talán itt is oka lehet a *csak* fókuszképző partikulának diskurzuspartikulává történő átalakulásához. Ha a *csak* egy állítmányt/propozíciót emel fókuszba, akkor a *csak*-kal együtt járó tagadás szükségszerűen ezen állítmányok/propozíciók skaláris összefüggését idézi fel, és ha ezt valamiért nem teszi, az azt jelzi, hogy óhatatlanul „meggyöngült”. A kérdés elméletileg megalapozott továbbgondolása azonban nem tárgya a jelen dolgozatnak.

3.3. A *csak*-ot tartalmazó mondások típusai

A mondások esetében várhatóan a fenti rekonstrukciós típusokkal találkozunk. Ezek összefoglalva a következők voltak: (A) A mennyiségi skalaritás, illetve a fogalmi jelentésviszonyok (antonímia, kontradikció, hiperonímia) alapján rekonstruált tagadás (1. táblázat (g)–(h) példa). (B) A beágyazott jelzős szerkezet tagadása (1. táblázat (f) példa). (C) A *csak* hatókörében álló, nem állítmányi szintagma tagadása vagy mint kizárólagos, vagy mint unikális tagadás (1. táblázat (a)–(c) példa). (D) A *csak* hatókörében álló állítmányi szintagma tagadása (1. táblázat (d)–(e) és (15a–e) példa).

A tagadás rekonstrukciója (vagyis a háttér-princípium felidézése a mondásokban) különbözőképpen járul hozzá a cáfolat magyarázatához. Az említett típusok a következő lehetőségeket nyújtják:

(A) A legegyszerűbb (legvilágosabban explikált) típusnak a következő tűnik:

- (16) a. A meggyőzés fegyverének csak egy golyója van. (Horváth: 47) → nincs két/három/több... golyója.
 b. Az ember önmagát szerencsére csak kívülről képes meglesni.⁴³ (Lec: 285) → belülről nem.
 c. Cukott szemmel csak a múltba nézhetünk. (Horváth: 43) → a jövőbe nem.

Ezekben a példákban a mennyiségi skalaritás, illetve a jelentésbeli ellentét írja elő a tagadás mikéntjét. A tagadó formák rejtik a cáfolandó értékprincípiumot: 'Nem igaz, hogy a meggyőzés során két/három/több lehetőséggel rendelkezünk.' 'Nem igaz, hogy az ember belülről ismeri önmagát/képes megítélni önmagát.' 'Nem igaz, hogy csukott szemmel/álmodozva a jövőbe nézhetünk/eltervezhetjük a jövőt.' Az aláhúzással azt kívántam szemléltetni, hogy a látens princípium lényegében nevesítve van a *csak* által előhívott, egyedül lehetséges hozzágondolt tagadásban. A következőkben látni fogjuk, hogy ez nem mindig van így. A mondás maga az érvet tartalmazza: a meggyőzés kockázatos, pontosságot igényel; az ember kívülről látja önmagát, vagyis nem ismeri gyengeségének igazi mivoltát; önmagunkba fordulva nem lehetnek terveink a jövőről. A lexikális jelentésekben biztosított skalaritás, mint két pólus ellentéte, megteremti annak lehetőségét, hogy a mondás tartalmazza (1) a látens princípiumot (= a tagadás nyelvileg előírt/felidézett rekonstrukcióját), (2) a cáfolatot (= a princípium tagadását a *csak* hatókörében álló elemek révén) és (3) az érvet, ami a cáfolatot megindokolja (magában a mondásban foglalt állítás révén).

⁴³ Zum Glück kann sich der Mensch selbst nur von außen belauschen.

(B) Kicsit más a helyzet a következő mondások esetében:

- (17) a. Meztőláb járni csak azoknak illik, akiknek van cipőjük.⁴⁴ (Lec: 141) → nem illik azoknak, akiknek nincs cipőjük.
 b. Csak azt becsüljük igazán, akinek a háta mögött is kalapot emelünk. (Horváth: 47) → nem becsüljük azt, akinek a háta mögött nem emelünk kalapot.

A tagadás rekonstrukciója egyértelmű, azonban a megcáfolt princípium (az általános érvényű morális értékítélet) a dictum szintjén hiányzik. A mondás megértése során természetesen látenszen ott működik a tudatunkban az a háttér, az a „hozzáértett előzmény”, amelyre a mondás épül: 'természetes/jó dolog/illik/lehet/érdemes meztőláb járni'; 'ismerősnek tisztelettel kalapot emelünk'. Ezt azonban a rekonstruálható tagadás – ellentétben a megelőző típusal – direkt módon nem tartalmazza. Maga a mondás közvetlenül a cáfolat és egyúttal annak indoklása. Az indokláshoz, vagyis a mondás interpretációjához azonban hozzá tartozik annak az eldöntése is, hogy kiket értsünk „azokon, akiknek nincs cipőjük”, vagy „azokon, akiknek a hátuk mögött nem emelünk kalapot”: kik ők és milyenek ők – azokhoz képest, akiknek „van cipőjük” vagy „a hátuk mögött is kalapot emelünk”? Ez az a tudás, amely mint tudáskeret kimondatlanul is feltétele a mondás mélyebb, igazi megértésének. A tagadás kizárólagos – de csak ezen a hozzágondolt kereten/osztályon belül. A jelzős szerkezetek esetében a kizárólagos tagadás kontextuális behatárolása a szerkezetben foglalt állítás révén erőteljesebben érvényesül, mint a többi nem predikatív mondatrész esetében.

(C) Ha a mondás nem predikatív elemeinek egyike kerül a *csak* hatókörébe, akkor nyomatékosan szembesülünk a kizárólagos, illetve unikális tagadás közti különbség problémájával, és ismét meg kell találnunk azt a tudáskeretet, amelynek hozzágondolása nélkül a megértés megragad a verbalitás felszínén. A (18a–b) példák az (A) típust utánozzák: a *csak*-hoz tartozó tagadást itt is egy ellentét, mégpedig egy egyszeri, aktuális, ad hoc ellentét révén rekonstruáljuk. Az ellentét beillesztése a közös látens értékítélet kontextusába jelenti egyúttal a mondás értelmezését.

- (18) a. Csak a székéből lehet kibillenteni valakit, a helyéből nem. (Horváth: 48).
 b. Csak a tengeren vagy szabad, de boldog csak a parton lehetsz. (Horváth: 78).

A (18a) példában a *szék* (mint a *csak*-kal jelölt 'kevesebb/gyengébb' pólus) és a *hely* (mint az 'erősebb' pólus) szembeállítására arra a látens princípiumra utal, amely szerint 'az ember igazi mivolta, jelleme, egyénisége = helye a világban erősebb, mint a szék, amelybe a szerencse stb. révén kerül'. A mondás ebben az értelmezésben a látens pozitív princípium megerősítése, a benne megfogalmazott cáfolat az ezt megkérdőjelező nézetre mint háttérre vonatkozik (*az ember „nem jó” = könnyen elveszítheti önmagát, önbecsülését, amit elért, amivé lett* stb.), a mondás ezt tagadja a *csak* révén, és a cáfolatot indokolja a felvillantott ellentéttel. A különbség az (A) típushoz képest az ellentét egyedisége. Az (A) típus esetében nem volt

⁴⁴ *Barfuss zu gehen schickt sich nur für die, die Schuhe besitzen.*

szükség megnevezni mindkét pólust, az egyik felidézte a rekonstruált tagadásban a másikat, itt viszont elkerülhetetlen a kifejtés, különben a mondás értelmezhetetlen marad (*??Csak a székéből lehet kibillenteni valakit?*). A bemutatott értelmezés az aforizma bona fide interpretációja. Természetesen lehetséges lenne a *szék* és a *hely* másfajta, gúnyos, szatirikus értelmezése is. A *hely* jelenthetné azt a helyet is, amelyet a hatalom biztosít, és ahonnan a szék felborításának gyenge aktusa a hatalommal bírót ügysem tudja kimozdítani, tehát kár is vele próbálkozni. A kétféle elemzés közti mindenkori választást az aforizmakötet egészének ismeretében a szerző gondolatvilágának gondosabb, de az elemző szubjektív döntését elkerülni mégsem tudó megközelítésével lehet megkockáztatni. Számomra a jámbor/jó szándékú értelmezés az elsődleges/meggyőző. Ezt elvileg alátámasztja, hogy a *csak* hatókörébe tartozó elem szemantikai értelemben szükségszerűen a skála negatív tartománya felé tendál, gyengébb, kevésbé értékes, és eszerint a *szék* (és a székéből történő kibillentés mint szinekdoché vagy mint propozicionális metonímia) kevésbé „értékes” mint a *hely*. Vagyis a *hely* (mint szimbolikus tartalmú metonímia) első, természetes olvasatban pozitív értékelést nyer, és ezzel együtt az aforizma esetleges szarkasztikus jelentése háttérbe szorulhat.

A (18b) példa szépen szemlélteti, ahogy a mondás a kizárólagos tagadás értelmezését unikális értelmezésbe fordítja. A mondás első fele érthető lenne általános/kizárólagos tagadásként, tekintve a tengerről és a szabadság érzéséről szóló, közismert metaforikát (*Csak a tengeren vagy szabad → sehol másutt*). A folytatás azonban pontosítja a metaforát és megköti a tagadást (*Csak a tengeren vagy szabad → a parton nem*). A *csak*-hoz illeszkedő kettős cáfolat az ellentét révén (*szabad → ← boldog*) megerősíti az elvágyódás szabadságáról és az otthon biztonságáról szóló háttértudást.

A következő három példa látszólag egyformán működik, de csak látszólag:

- (19) Csak az alkonyatnak van joga a homályhoz. (Horváth: 98)
- (20) a. Az ördög csak a tintától fél, csak azzal lehet őt elűznünk.⁴⁵ (Börne: 53)
b. Csak az ész szabadíthatja fel az embert. (Gorkij, in: Kristó II.: 330)

A (19) példa értelmezését meghatározza *alkonyat* és a *homály* összetartozása. A megértéshez a látens közös értékítélet felidézésével jutunk el. Mivel morális tárgyú háttér-princípiumról van szó, nyilvánvalóan a *homály* lesz a hívó szó, ez vezet el ahhoz az alapelvhez, miszerint *'ami homályos, az nem „jó”*. Ennek megerősítése a mondás tartalma. A mondás a feltételezett ellenvéleményt (*miért ne lenne jogunk a homályhoz?*) kívánja megcáfolni, a cáfolat indoklása pedig az alkonyatra való hivatkozás, amely egyfajta játékos tautológiát eredményez. Mintha ezt mondanánk: *Csak ami eleve homályos, annak van joga a homályhoz*. Ezért a kizárólagos tagadást úgy értelmezzük, mint amelyben a kizárólagosság egy adott területre érvényes: *senkinek/semminek nincs joga a homályhoz, aki/ami nem eleve homályos*. Másképpen: ne legyen homályos az, ami nem homályos = világos is lehet. Például ne legyen homályos a kedvünk, vagy éppen az, amit és ahogyan elmondunk, leírunk stb. A mélyebb megértés azzal kezdődik, hogy ezt az adott területet (= az, ami világos is lehet) megtaláljuk. Ez azonban már át is vezet a nyelvi

⁴⁵ Nur vor Tinte fürchtet sich der Teufel, damit allein verjagt man ihn.

kifejezés és az annak alapján lehetséges hozzáértések területéről a hermeneutikai elemzés területére, szépen szemléltetve a nyelv felől is megragadható sugallt jelentések és a beszélő tudásából hozzá adódó jelentések összjátékát.

A (20a–b) példa az univerzális kizárólagos tagadást hívja elő. Itt a *semmi* jelentése minden magyarázó erejű kontextus nélkül a cáfolás számára „üressé” válik. A (20a) példát ugyan még megpróbálhatjuk úgy értelmezni, hogy végig gondoljuk, háttérként mi minden jöhet számításba, ami alapján ráérzünk, mit jelent a *semmi más* ebben a rekonstrukcióban: *Az ördög semmi mástól nem fél, semmi mással nem úzhetjük el.* De mivel a mondás semmilyen kapaszkodót nem nyújt a háttértudás felidézéséhez, végkövetkeztetésünk egyszerűen az lesz, hogy az ördög a tintától nagyon fél, azzal kell elűznünk. (Legfeljebb elgondolkodunk a *tinta* metonimikus jelentésén, de ez már nem a cáfoló érvelés területe.) A (20b) példa tematikája révén még kevésbé jelent tartalmas cáfolást. Ha elmaradna a *csak*, a mondás akkor is ugyanazt közvetítené, és ugyanúgy a látens közös értékelv megerősítésként értelmeznénk (*Csak az ész szabadíthatja fel az embert = Az ész szabadíthatja fel az embert*). A *csak* ebben az esetben, úgy tűnik, csupán fókuszképző elem.⁴⁶ Használatát támogatja a mondatfókusz (a példában az *ész*) hangsúlyosabbá tételének igénye a kizárólagosság hangsúlyozásával, vagy az a törekvés, hogy a talán másfajta (kognitív) erőfeszítést kívánó irtóhangsúly helyett a dictum szintjén erősítsük meg a fókuszot. A *csak* jelenléte ezzel együtt mégis és elkerülhetetlenül készíthet arra, hogy megfogalmazzuk magunkban a kérdést: mi más jöhetne még számításba, ami felszabadít. Ez a lehetőség a mondás mint szöveg(típus) szempontjából mindenképpen releváns.

(D) Ha az állítmány kerül a *csak* fókuszába, a mondás jelentését és hatását várhatóan az értékelés és a hozzá tartozó skalaritás fogja meghatározni. Ezt szemléltetik a következő példák:

- (21) Hibáink csak váltják egymást, mint az őrszemek. (Horváth: 93)
- (22) A történész gyakran csak visszájára fordított újságíró.⁴⁷ (Kraus: 50)
- (23) Üldözési mánia gyötörte, úgy érezte, valaki folyton követi, de csak a Stasi embere volt.⁴⁸ (Lec: 216)

A (21) példa *csak* nélküli megfogalmazásban – *Hibáink váltják egymást, mint az őrszemek* – egyszerű summázása lenne annak az ítéletnek, miszerint az ember gyenge, tele hibával. Az aforizma a hozzáértett tagadás révén ennél sokkal többet mond: *Hibáink csak váltják egymást → nem múlnak el.* A megértéshez hozzá kell tartoznia egy az értékskálán magasabban elhelyezkedő jelentés látens felidézésének. Ebben az értelmezési lehetőségben benne van a vágy, a próbálkozás, hogy talán sikerül leküzdeni hibáinkat. A hasonlat is ezt a kicsit kesernyés, önironikus vágyat erősíti: bár próbálkozunk, de ha az egyik hibától meg is szabadulunk, a

⁴⁶ A fókuszképző *csak* azonosító és kizáró funkciójához l. Schmidt Erika tanulmányát is (Schmidt 2010).

⁴⁷ *Der Historiker ist oft nur ein rückwärts gekehrter Journalist.*

⁴⁸ *Er litt an Verfolgungswahn, jemand folge ihm ständig; dabei war es nur der Sicherheitsbeamte.*

másik/a többi még mindig megmarad. Az a pragmatikai-stratégiai értéktulajdonítás, amely a *csak* hatókörében álló predikatívumok esetében a tagadás rekonstrukcióját jellemzi, az aforizma meghatározó elemévé válik.

Ezt látjuk a (22) példában is. Ez a mondat: *A történész visszájára fordított újságíró* szabadon interpretálva azt tartalmazhatja, hogy a történész úgy ír a jelenből visszakövetkeztetve a múltból, ahogyan az újságíró a jelenből előre nézve a jövőről. Ha belefűzzük a *csak*-ot, azonnal hozzáértjük a kritikát: a történész *csak visszájára fordított újságíró* → *nem jobb, nem tud többet, nem megbízhatóbb* stb. Hogy mennyire éles kritikát gyakorlunk az interpretáció során a „*csak újságíróról*” (és egyúttal a történészről), az már nem a nyelvi elemzés kérdése.

A (23) példát az teszi különösen érdekessé, hogy kétféleképpen is értelmezhetjük a *csak* hatókörét. Mindkét értelmezés vitriolos kritikája az állambiztonsági szolgálatoknak a diktatúrában. Az egyik értelmezés szerint a meg nem nevezett, a mondásban mindannyiunkat képviselő személyt csak követte valaki, nem történt semmi több annál, mint ami lassan napi rutinná vált. Ekkor a *volt* nem mint a főnévi állítmány melletti kopula jelenik meg, hanem mint a tartalmas ige (*követte*) anaforikus megfelelője, és a *csak* hatókörébe beletartozik a mondat egésze: (... *úgy érezte, valaki folyton követi*), *de csak a Stasi embere volt* → *más, szokatlanabb stb. nem történt* (l. ehhez a (14) példát előbb). A másik értelmezés szerint viszont a *csak* hatókörébe a névszói állítmányként értelmezett mondatrész – *a Stasi embere* – kerül, ennek megfelelően a skaláris jelentés erre fog vonatkozni: ... *úgy érezte, valaki folyton követi, de (az) csak a Stasi embere volt, senki jelentősebb*. Ezt az értékelő értelmezést még erőteljesebbé, még gúnyosabbá teszi a *valaki* kifejezés abban az értelemben, hogy 'egyéniség, valaki, aki mint ember tiszteletet érdemel'. A *valaki (követte), de (az) csak a Stasi embere volt* azt is jelenti, hogy a Stasi embere nem számít még „valakinek” sem.⁴⁹

A *csak* a cáfolás eszköze és a mondás mint szövegtípus konstruktív eleme. Felbukkanása azonban nem jelenti automatikusan a mondás háttérét képező látens morális alapelv cáfolását, vagyis nem jelenti azt, hogy a vele alkotott szöveg feltétlenül a cáfoló típusú mondások osztályába tartozik (lásd a (18) és (19) példát). Éppen a *csak* jelentésével járó tagadás rekonstrukciója teszi lehetővé, hogy a hermeneutikai elemzés számára eldöntsük, a formális cáfolaton belül valójában a cáfoló vagy a megerősítő típusú mondással van-e dolgunk.

4. Az *is* mondásokban

A fókuszképző vagy rémaképző *is* jelentését közismerten a szemantikai előfeltevés fogalommal lehet leírni. A *Péter is eljött* mondat tartalmazza azt az állítást, hogy Péter eljött, és közvetíti azt az előfeltevést, hogy valaki, aki nem Péter, ugyancsak eljött. A mondások esetében a látens közös értékítélet lesz a mindenkor előfeltevés, és – hasonlóan a *csak*-hoz – a kérdés itt is az, hogy milyen módon biztosítja a mondás nyelvi megformálása ennek a látens ítéletnek, vagyis az elhallgatott, de

⁴⁹ Bár formailag nem általános érvényű, hanem unikális referenciájú kijelentésről van szó, a szövegtípus érvényesülésével átértékeljük a kijelentést mondássá, amely arról szól, hogy a rutinná váló fenyegetést meg lehet szokni, főleg, ha a fenyegető elveszti számunkra minden értékét és súlyát.

hozzáértett előfeltevésnek a rekonstrukcióját. Mivel mondásról, tehát általános érvényű és „kontextus nélküli” morális értékelő kijelentésről van szó, a rekonstruált előfeltevés sem hordozhat unikális, egyedi tartalmat.

Ha az interpretációt előkészítő eljárásként megpróbáljuk a szemantikai előfeltevést kifejteni, célszerű az *is* kiegészítéseként működő kötőelemekre támaszkodnunk, vagyis egybefoglalnunk az állítást és az előfeltevést. A *nemcsak* – *hanem* – *is* kötőszavakkal alkotott kifejtések azonban szembevető módon legalább kétféle értelmezést tesznek lehetővé. Egyfelől *kiemelhetik magát a tagadást*, másfelől viszont *hangsúlyozhatják a hozzárendelést, a besorolást* egy olyan kategóriába, amelyre korábban nem gondoltunk.⁵⁰ Mindkét értelmezés a cáfolást valósítja meg. Hogy melyikre kerül sor, az nyelvi tényezők függvénye (*is*).

A tagadás akkor érvényesül, ha az *is* hatókörében álló kifejezés valamilyen módon nyelviileg kifejtett kizáró tagadást hordoz. Ezen szabadon fogalmazva a szintaktikailag biztosított kizárás, illetve a lexikális kontradikció eseteit értem. Például:

- (24) Szeretem a magányt akkor is, amikor egyedül vagyok. (Jules Renard, in: Kristó II.: 312) → *nemcsak* akkor, amikor nem vagyok egyedül.
- (25) Tanuljatok nyelveket. A nem létezőket is.⁵¹ (Lec: 16) → *nemcsak* a létezőket.
- (26) Aki belülről didereg, másokat is megfagyaszt. (Horváth: 107) → *nemcsak* önmagát.
- (27) Szótlan hal is mondhat igazat. (O. Nagy: 262) → *nemcsak* a szóló.

Ezzel szemben a besorolás, a hozzárendelés kap hangsúlyt egy, a szövegből adódó kategóriához, ha a tagadás fenti lehetősége (vagyis a tagadás könnyű, sztereotíp rekonstrukciója mint elsődleges értelmezés) nincs biztosítva. Például:

- (28) Trónuson ülve *is* elvásik a nadrág.⁵² (Lec: 40) → *nemcsak* a nem trónuson = az egyéb ülőhelyeken, vagyis a trónus ugyanabba a kategóriába tartozik, mint bármely más ülőhely.
- (29) Hajszálnak *is* van árnyéka. (O. Nagy: 261) → *nemcsak* a nem hajszálnak = mindennek, ami vastagabbnak tűnik, vagyis a hajszál, bármily vékony *is*, az árnyék szempontjából ugyanabba a kategóriába tartozik, mint mindaz, ami vastagabb nála.

A kétféle értelmező megközelítés természetesen nem válik el mindig élesen. Egy kizáró típusú heteronímia (vö. (30)) vagy egy váratlanul felfedezett fogalmi ellentmondás mint antonímia (vö. (31)) például egyszerre erősítheti a tagadást és az új besorolást:

⁵⁰ Az *is*-ről mint eredendően az addíció eszközéről I. Fábircz (1986), valamint Fábircz (Fábircz 1989: 379kk).

⁵¹ *Lernt Sprachen. Auch die nicht vorhandenen.*

⁵² *Auch auf einem Thron werden Hosen durchgesessen.*

- (30) Ha a kártyavár összeomlik, a jokereket is maga alá temeti.⁵³ (Gabriele Berthel, in: Krumbholz: 74) → nemcsak a nemjokereket = a többi kártyalapot, vagyis a jokerek ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a többi kártyalap.
- (31) A habozáshoz is kell elhatározás.⁵⁴ (Lec: 36) → nemcsak a nemhabozáshoz = nemcsak a cselekvéshez, vagyis a habozás is beletartozik a cselekvés (= intencionális tevékenység) kategóriájába.

A kategóriába történő besorolás (úgy is mint cáfolás) esetenként együtt jár egy új kategória kreativitást kívánó megfogalmazódásával, az egybetartozás egyszerű, váratlan felfedezésével. Erre példák a következő aforizmák:

- (32) A szárnyakat is a nehézségi erő mozgatja. (Osvát, in: Kristó II.: 412) → nemcsak mindazt, ami ellentétben a szárnyakkal nem fölfelé tör, vagyis a szárnyak is ugyanabba a kategóriába tartoznak, amelybe minden más „földi” próbálkozásunk.
- (33) A fény rajongója még a hullócsillagot is követi. (Horváth: 106) → nemcsak az egyéb (vigasztaló, felemelő, lelkesítő, állandó stb.) fényeket, vagyis a (hulló mivoltából következően veszélyes) hullócsillag is besorolódik a fény kategóriájába.⁵⁵

Végül az is lehetséges, hogy a kategória, amelybe az *is* fókuszában álló elemet besorolhatjuk, fogalmilag annyira általános, hogy a besorolás elveszíti jelentőségét. Az *is* eredeti funkciója meggyöngyül.

- (34) A prostitúció is ama dolgok egyike, amelyeknél sokat számít, alulról vagy fölülről nézzük-e. (Musil, in: Kristó II.: 430)

Az „ama dolgok” túl általános megnevezés, nem ad támpontot egy értelmezhető kategóriába való besoroláshoz. Mondhatnánk így is: *A prostitúció esetében is sokat számít, alulról vagy fölülről nézzük-e.* Ekkor sem tudjuk pontosan, hogy mire gondoljunk, mi az, aminek az esetében ugyancsak sokat számít, hogy honnan nézzük. Sőt a partikula nélküli forma is ugyanazt tartalmazza: *A prostitúció esetében sokat számít, hogy alulról vagy fölülről nézzük-e.* Az *is* használatával viszont azt sugalljuk, hogy *'amint te és én tudjuk, több olyan dolog van, ahol számít, hogy alulról vagy fölülről nézzük-e'*. Ez a többletjelentés feltűnően más, mint a fent elemzett esetekben a kétpólusú tagadás és a tartalmas bennefogalás. Ez a használat képletesen szólva mintegy utat tör az *is* mint diskurzuspartikula megnyilvánulási formái felé.

⁵³ *Wenn ein Kartenhaus einfällt, werden auch die Joker begraben.*

⁵⁴ *Auch zum Zögern muss man sich entschließen.*

⁵⁵ Mindez természetesen csak előkészíti/megerősíti a mondásban megfogalmazott metaforikát/allegóriát a fény jelentéséről (például csillogás, talmi pompa, de a jámbor értelmezés számára lehetne akár idealista módon életcélnak tekintett, ragyogó, lelkesítő jövőkép is), ez az interpretáció nyilvánvalóan az aforizmakötet egészének (beleértve a szerzőre vonatkozó ismereteinket) és az adott társadalmi, kulturális közegbe ékelt elemző szubjektumnak a függvénye.

Az persze nincs kizárva, hogy az aforizma ezt a lehetőséget is hatásosan kihasználja. A következő (35) példában esztétikai jelentősége van a fogalmilag túl általános tartalmú előfeltevésnek.

- (35) A szatíra igényei is növekednek: egyre rafináltabb bűnöket szeretne kigúnyolni.⁵⁶ (Lec: 119)

A közös tudásalap lehetővé teszi, hogy az elemző arra gondoljon: manapság mindennek és mindenkinek mindenféle igényei növekednek, még a szatíráé is. Ezzel gunyorosan belefoglalja a szatírát abba a kategóriába, amelybe mi magunk is tartozunk többféle szerepben, többféle egyre növekvő igénnyel. Emellett megnevezi a növekvő igény tárgyát, azzal pedig szarkasztikusan előre vetíti azt a tényt, hogy a szatíra növekvő igényeinek sajnos van reális, létező alapja: a bűnök egyre rafináltabb mivolta.

Az elemzések alapján az *is* a *csak*-hoz hasonlóan konstruktív része a cáfoló érvelésnek, és a nyelvi elemzés a szöveg interpretációjának integráns elemévé válhat.

5. Összefoglalás

A *csak* és az *is* partikula fontos kifejező eszköznek számít a mondás mint érvelő, ezen belül mint ismert vagy ismertnek tételezett állításokat szívesen cáfoló szövegtípus számára. E partikulák érvelő-cáfoló teljesítményét autentikus szövegekben vizsgálva mód nyílt a beleértések és következtetések széles skálájának bemutatására, valamint annak bizonyítására, hogy e partikulák a mindenkori mondat általánosan megragadható szintaktikai és szemantikai tényezőinek függvényében más és más értelmezési mechanizmusokat hívnak elő. A gazdag példaanyag szemléltetni tudta a nyelvi szint és a következtetésekkel operáló értelmezési szint szoros összefüggését.

A fókuszképző *csak* jelenlétével teljesül a megnyilatkozás létrejöttét megindoló látens információkérésre adott válasz. Ez a válasz tartalmazza a be nem teljesülő elvárára való utalást, és megfogalmazza azt, ami beteljesült. A be nem teljesülő elvárára való utalás kikövetkeztethető, vagyis rekonstruálható mint látens tagadás. Ez a rekonstrukció, úgy is mint több lehetőség közül történő választás, vagyis egyértelműsítés (disambiguation) nemcsak a közös tudásalap, vagy a kontextuális és szituatív tudásunk függvénye, hanem többféle nyelvi tényező következménye. A labormondatok révén megragadható lehetőségeket az autentikus és sok esetben bonyolult gondolati és képi tartalmat megjelenítő szövegek visszaigazolták.

A *csak* vizsgálata arról győzhetett meg, hogy a tagadás rekonstrukciója szorosan összefügg (1) lexikális jelentésekkel (mennyiségi skalaritás, kontradikció, antonímia vagy behatárolt fogalmi területet lefedő heteronímia), (2) azzal, hogy egy állítás/propozíció jelenik-e meg a *csak* hatókörében, vagy (3) egy objektum/hely/körülmény kerül fókuszba. A skalaritás mint meghatározó tényező az első két esetben – más és más okból – nyelvileg volt tetten érhető, a harmadik esetben pedig a

⁵⁶ Auch die Ansprüche der Satire wachsen: sie möchte immer raffiniertere Verbrechen verspotten.

kontextus és a közös tudásalap függvényében érvényesült vagy szorult a háttérbe, teret engedve a miratívnak. A lexikálisan támogatott esetekben a tipikusan skalaritást képviselő *csak* jelent meg. A *csak*-kal megszorított állítmány/propozíció megkövetelte egy másik, hozzá képest „erősebb” állítmány/propozíció értéktulajdonító hozzágondolását. Ha ez a pragmatikus értékeléssel is együtt járó skalaritás nem tudott érvényesülni, akkor a *csak* jelentése meggyöngült, és a kifejezés megindult azon az úton, hogy diskurzuspartikulává váljon. A *csak* hatókörében álló objektumok esetében pedig azon objektumok felidézése, amelyeket a *csak* használatával úgymond kizártunk, eltérő módokon kapcsolódott a kontextushoz/a közös tudásalaphoz. Végletes esetekben, vagyis ha ez a kontextus nem nyújtott lehetőséget a pontosabb rekonstrukcióra, a *csak* funkciója beszűkült: a *csak* átválthatott a miratívnak jelzéséből pusztán a fókusz kiemelésévé, jelenléte azonban ekkor is figyelmeztetett valamiféle kizárólagosságra.

Az *is* esetében a mondás alapjául szolgáló látens közös értékprincípium a mondasban kifejtett állítás előfeltevése volt, amely állítás egyúttal megkérdőjelezte és korlátozta e princípium érvényességét. Az előfeltevés rekonstrukciója mint tagadás realizálódott minden olyan esetben, ahol az *is* hatókörében álló kifejezés szintaktikai vagy lexikális alapon kizárólagos állítást fogalmazott meg. Ha azonban a rekonstrukciót mint tagadást ez a nyelvi kritérium nem támogatta, akkor az előfeltevés értelmező helyreállításában az *is* additív jelentése érvényesült. Hasonlóan a *csak*-hoz, itt is sor került „végletes esetekre”: olyan tartalmatlan addícióra, amelynél a felülrendelt kategória elmosódottá szélesedett, ez pedig hatással volt a partikula funkciójának/jelentésének minőségére is.

Az autentikus szövegekre kiterjedő vizsgálat egyfelől visszaigazolta a (cáfoló típusú) mondás mint érvelés érvényességét, másfelől ráirányította a figyelmet olyan tartalmi, fogalmi tényezőkre, amelyeknek a nyelv mint struktúra és mint mentális működési folyamat megragadása szempontjából komoly jelentőségük van. A szövegekkel való szembesülés egyúttal bizonyítani próbálta, hogy a *csak* és az *is* teljesítményének nyelvi elemzése spontán módon, de meghatározó erővel járulhat hozzá a mondás mint esztétikai értéket képviselő megnyilatkozás interpretációjához.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki a dolgozat két névtelen lektorának és a szerkesztőknek. Kritikai megjegyzéseik és kérdéseik fontosak voltak a dolgozat jelenlegi változatának létrejöttében. Az esetleges hibákért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

Források

- Börne, Ludwig 1986. *Das Staatsspapier des Herzens. Fragmente und Aphorismen*. Berlin: Eulenspiegel Verlag.
- Gábor György (ford.) 1964. *Gondolatok könyve. A francia aforizma mesterei*. Budapest: Magvető.
- Horváth Imre 1976. *Virágok mestersége. Aforizmák*. Bukarest: Kriterion.
- Kraus, Karl 1974. *Anderthalb Wahrheiten. Aphorismen*. Berlin: Rütten und Loening.

- Kristó Nagy István (szerk.) 1982. *Bölcsességek könyve: aforizmák, szállóigék*. Vol. I–II. Budapest: Gondolat.
- Krumbholz, Eckart (szerk.) 1983. *Kein Blatt vorm Mund. Aphorismen und Epigramme*. Berlin: Verlag Tribüne.
- Lec, Stanisław Jerzy 1996. *Sämtliche unfrisierte Gedanken. Dazu Prosa und Gedichte*. Zürich: Sanssouci Verlag.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- Pascal Blaise 1978. *Gondolatok*. Fordította Pődör László. Budapest: Gondolat.

Hivatkozások

- Abraham, Werner 2017. Modalpartikel und Mirativeffekte. In Shin Tanaka – Elisabeth Leiss – Werner Abraham – Yasuhiro Fujinawa (szerk.) *Grammatische Funktionen aus Sicht der japanischen und deutschen Germanistik*. (Linguistische Berichte. Sonderheft 24) Hamburg: Buske. 75–108.
- Aczél Petra 2001. A meggyőző szöveg retorikája. *Magyar Nyelvőr* 125/1:46–55.
- Aczél Petra 2003. Erős szavak. A bizonyítás mint a szöveg tulajdonsága. *Világosság* 2003/11–12:171–178.
- Adamik Tamás 2005. Az ókori retorika. In Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra *Retorika*. Budapest: Osiris. 17–124.
- Anscombe, Jean-Claude – Oswald Ducrot 1983. *L'argumentation dans la langue*. Bruxelles: Editions Mardaga.
- Arisztotelész 1982. *Rétorika*. Fordította Adamik Tamás. Budapest: Gondolat.
- Atayan, Vahram 2006. *Makrostrukturen der Argumentation im Deutschen, Französischen und Italienischen*. Frankfurt: Peter Lang.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Barthes, Roland 1970. L'ancienne rhétorique. *Communications* 16/1:172–223. doi:10.3406/comm.1970.1236.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. In Thomka Beáta (szerk.) *Az irodalom elméletei III.*. Pécs: Jelenkor Kiadó. 69–169.
- Beaver, David I. 2004. Five *only* pieces. *Theoretical Linguistics* 30/1:45–64. doi:10.1515/thli.2004.006.
- Beaver, David I. – Brady Z. Clark 2008. *Sense and Sensitivity. How Focus Determines Meaning*. (Explorations in Semantics 5) Malden: Wiley-Blackwell.
- Fábricz Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Budapest: MTA.
- Fábricz, Károly 1989. Where does the function and meaning of modal particles come from? In Harald Weydt (szerk.) *Sprechen mit Partikeln*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 378–387.
- Frege, Gottlob 1993 [1916]. Die Verneinung. In Günther Patzig (szerk.) *Gottlob Frege: Logische Untersuchungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 54–71.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Grice H. Paul 2011 [1989]. *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- Gyuris Beáta 2009. A hangsúlyos *csak* diskurzuspartikula interpretációja. In Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék. 157–178.
- Hare, Richard Mervyn 1983 [1952]. *Die Sprache der Moral*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Horn, Laurence R. 1969. A presuppositional analysis of *only* and *even*. *Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, April 18-19, 1969*. Chicago: Department of Linguistics, University of Chicago. 98–107.
- Horn, Laurence R. 1997. Negative polarity and the dynamics of vertical inference. In Danielle Forget – Paul Hirschbühler – France Martineau – María Luisa Rivero (szerk.) *Negation and Polarity. Syntax and Semantics*. (Current Issues in Linguistic Theory 155) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 157–182. doi:10.1075/cilt.155.09hor.
- Horn, Laurence R. 2001 [1989]. *A Natural History of Negation*. Stanford: CSLI Publications.
- Ippolito, Michela 2006. Remarks on *only*. *Semantics and Linguistic Theory* 16:77. doi:10.3765/salt.v16i0.2947.
- Ivin, Aleksandr 1975. *Grundlagen der Logik von Wertungen*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Jespersen, Jens Otto Harry 1924. *The Philosophy of Grammar*. London: Allen & Unwin.
- Kanyó, Zoltán 1981. *Sprichwörter. Analyse einer einfachen Form*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kelemen János 1976. Van-e a „jó”-nak jelentése? *Magyar Filozófiai Szemle* 20:617–632.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Kocsány Piroska 1989. Die Rolle der Partikeln in der Textsorte Spruchweisheit. In Hans-Joachim Althof – Árpád Bernáth – Károly Csúri (szerk.) *DAAD/JATE Dokumentationen & Materialien: Beiträge der Fachtagung von Germanisten aus Ungarn und der Bundesrepublik Deutschland in Budapest vom 16–19. 1988*. Szeged, Bonn: JATE. 363–378.
- Kocsány Piroska 1991. Az *is* és a *csak* szócska szövegteremtő szerepben. *Magyar Nyelv* 87/2:175–190.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. (Nyelvtudományi Értekezések 151) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Krappmann, Marie 2014. Die Rezeption der Theorie des radikalen Argumentativismus in der deutschsprachigen Argumentationsforschung. *Studia Germanistica – Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis* 14:17–34.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: The MIT Press.
- Lumer, Christoph 2000. Argumentationstheorie und Logik. In Geert-Lueke Lueken (szerk.) *Formen der Argumentation*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag. 53–71.
- Margitay Tihamér 2014. *Az érvelés mestersége*. Budapest: Typotex Kiadó.

- Meleuc, Serge 1972. Struktur der Maxime. In Jens Ihwe (szerk.) *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven*. Frankfurt: Athenäum. 276–321.
- Nemesi Attila László 2012. Retorika és pragmatika: az implikatúra fogalmának klasszikus gyökerei. *Magyar Nyelvőr* **136/3**:249–272.
- Prechtl, Peter 1989. Hume, David. In Bernd Lutz (szerk.) *Metzler Philosophen Lexikon*. Stuttgart: J.B. Metzler. 377–380.
- Reis, Marga 1977. *Präsuppositionen und Syntax*. Tübingen: Niemeyer.
- Roberts, Craige 2006. Only, *Presupposition and Implicature*. Kézirat. The Ohio State University.
- Schmidt Erika 2010. Az azonosítás és kizárás viszonya a csak-ot tartalmazó magyar mondatokban. In Gécszeg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 9. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 173–192.
- Walton, Douglas 2001. Enthymemes, common knowledge, and plausible inference. *Philosophy & Rhetoric* **34/2**:93–112.
- Wittgenstein, Ludwig 1965 [1929]. A lecture on ethics. *The Philosophical Review* **74/1**:3–12. doi:10.2307/2183526.
- Wright, Georg Henrik 1963. *The Varieties of Goodness*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Zeevat, Henk 2009. „Only” as a mirative particle. *Sprache und Datenverarbeitung. International Journal for Language Data Processing* **33/1–2**:179–196.

A szerzőről

Kocsány Piroska a Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézetének nyugalmazott docense. Kutatási területe a szövegnyelvészet, retorika és stilisztika.
Elérhetősége: kocsanypiroska@gmail.com.